

In daz Niderlant gezoget

INAUGURELE REDE DOOR PROF. DR. J.B. OOSTERMAN

Radboud Universiteit Nijmegen

INAUGURELE REDE

PROF. DR. J.B. OOSTERMAN

Niderlant was in de late middeleeuwen de naam voor het gebied tussen Maas en Rijn, een regio waar veel (literaire) invloeden samenkwamen. Twee voorbeelden van kort na 1400 laten dit goed zien. Het Berlijnse liederenhandscript, met teksten uit Vlaanderen, Brabant,

het Rijngebied en Beieren, heeft een moeilijk te doorgronden samenstelling en lijkt in eerste instantie helemaal niet bedoeld als samenhangende collectie. De Mariagedichten van Bruder Hans, die waarschijnlijk aan het Kleefse hof verbonden was, laten mooi zien hoe een goed onderlegde dichter al lezend zijn materiaal samenbrengt. In zijn gedichten en in het Berlijnse liederenhandscript komen teksten samen uit alle windstreken. Ze laten zien dat *daz Niderlant* een land zonder grenzen is waarin voor een literatuurhistoricus veel te halen valt.

Johan Oosterman heeft gestudeerd in Groningen en is in 1995 gepromoveerd in Leiden bij Frits van Oostrom. Van 1997-2000 heeft hij aan de Universiteit van Antwerpen (in samenwerking met het Meertensinstituut te Amsterdam) gewerkt aan het Repertorium van het Nederlandse lied tot 1600. Sinds 2002 werkt hij aan de universiteit in Nijmegen. In zijn onderzoek houdt hij zich vooral bezig met de geschiedenis van de Nederlandse lyriek van middeleeuwen, rederijkerstijd en vroege renaissance. De relatie tussen de Nederlanden en de aangrenzende Duitse gebieden heeft zijn bijzondere belangstelling. Per 1 september 2006 is Oosterman benoemd tot hoogleraar Oudere Nederlandse letterkunde.

IN DAZ NIDERLANT GEZOGET

In daz Niderlant gezoget

De periferie in het centrum: het Maas-Rijngebied als speelveld
voor filologen

*Rede in verkorte vorm uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar Oudere
Nederlandse letterkunde aan de Faculteit der Letteren van de Radboud Universiteit Nijmegen
op vrijdag 1 juni 2007*

door prof. dr. J.B. Oosterman

Vormgeving en opmaak: Nies en Partners bno, Nijmegen
Drukwerk: Thieme MediaCenter Nijmegen

ISBN 978-90-9021992-9

© Prof. dr. J.B. Oosterman, Nijmegen, 2007

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar worden gemaakt middels druk, fotokopie, microfilm, geluidsband of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de copyrighthouder.

*Mijnheer de rector magnificus,
zeer geachte aanwezigen,*

Het twaalfde-eeuwse *Nibelungenlied*, dat in de negentiende eeuw in Duitsland de status kreeg van *Nationalepos*, handelt in het tweede *Aventiure* over Siegfried:

Dô wuohs in Niderlanden eins edelen küneges kint,
des vater der hiez Sigemunt, sin muoter Sigelint¹

Siegfried is opgegroeid in *Niderlanden*. Maar is hij Nederlander van geboorte? Wie deze vraag stelt, geeft vermoedelijk een heel specifieke invulling aan het begrip 'Nederlander', een invulling die ervan uitgaat dat er een land bestaat dat Nederland heet. Maar Nederland is een na-middeleeuwse uitvinding. Het *Niderlanden* van Siegfried heeft niets te maken met de tegenwoordige nationale staat waarin wij ons nu bevinden. *Niderlanden* of *daz Niderlant* is een globale aanduiding voor het gebied aan de Nederrijn, het land dat zich stroomafwaarts van Keulen bevindt: 'Dusseldorf daz da liget in *Niderlant*' schrijft Tilemann Elhen von Wolfhagen in de *Limburger Chronik* uit het tussen Keulen en Frankfurt gelegen Limburg an der Lahn, en hij beschrijft 'ein groß Strit vur Klibe in *Niderlant*'.² Düsseldorf en Kleef, maar soms ook Deventer en Utrecht, worden in *Niderlant* gesitueerd. Het gebied kan alleen in globale termen worden omschreven. *Niderlant* heeft in de middeleeuwen nooit de betekenis van een concrete afgebakende geografische eenheid.³

Middeleeuwse geografische aanduidingen zijn voor de eenentwintigste-eeuwse mens problematisch. Wij zijn gewend aan nationale staten met duidelijk vastliggende grenzen, met vaak één landstaal en met zoiets als nationaliteit. In de middeleeuwen bestond dat niet. Politieke grenzen lagen niet vast, ze vielen zelden samen met taalgrenzen, en niemand had een nationale identiteit en al helemaal geen paspoort. En toch hadden mensen soms het gevoel dat het gebied waarin ze waren opgegroeid en waarin ze leefden een eigen identiteit had. En niet alleen mensen uit zo'n gebied hadden dat besef, ook wie van buitenaf keek, zag samenhang, vooral op cultureel gebied. In de Duitse vakliteratuur worden zulke gebieden als *Kulturraum* aangeduid.⁴

Niderlant is een *Kulturraum* zonder vaste grenzen. Het wordt door verschillende personen en op diverse momenten telkens opnieuw ingevuld: de middeleeuwer trekt kringen om zich heen die al naar gelang het terrein dat het betreft – cultuur, taal, religie, politiek – verschillend gevormd zijn. In de late middeleeuwen is *Niderlant* meestal de benaming voor het gebied dat ongeveer begrensd wordt door Arnhem, Nijmegen, Keulen en Maastricht: 'Dat goede lant / Vander Masen tot opden Rijn' noemt Heinrich van Veldeke het in zijn *Sinte Servaes legende*.⁵ In zijn vorig jaar verschenen literatuurgeschiedenis *Stemmen op schrift* trekt Frits van Oostrom honderd pagina's uit om

'Veldekes Umwelt' in kaart te brengen.⁶ De Nederlandse literatuur begint, zo laat Van Oostrom zien, in een cultuurprovincie die eveneens voor de Duitse literatuur van groot belang is. Het Maas-Rijngebied staat de laatste decennia volop in de belangstelling en literatuurhistorici weten inmiddels heel goed dat middeleeuwse literatuur geen boodschap heeft aan hedendaagse landsgrenzen.⁷ Toch is het moeilijk aan moderne concepten te ontkomen.⁸ Van Oostroms hoofdstuk over Veldeke beschrijft de vroege geschiedenis van een literatuur die uiteindelijk elders, namelijk in Vlaanderen en Brabant, en nog weer later in Holland, haar centrum heeft. De periferie is tijdelijk het centrum, maar blijft vanuit het perspectief van de literatuurgeschiedenis een buitengewest.

Het perspectief wordt veel minder frequent bij het gebied zelf gelegd. Toch is daar alle reden toe. Middeleeuwers konden zich bij *daz Niderlant* iets voorstellen (zoals ze zich ook bij Vlaanderen of Brabant wel een voorstelling konden maken), maar Nederland bestond niet. De contouren van wat bestudeerd wordt, worden dus bepaald door middeleeuwse opvattingen. Wie het perspectief daarentegen legt bij een modern concept als 'de Nederlandse literatuur' laat zijn object bepalen door hedendaagse opvattingen. Dat is alleszins legitiem want het zijn mensen van vandaag die historische vragen stellen. Maar het is goed het perspectief niet alleen bij de moderne natie staat te leggen. Het verleden heeft andere opvattingen over lokale, regionale en Europese identiteiten.

Van der Masen tot op den Rijn is de titel van het vorig jaar verschenen *Handbuch zur Geschichte der mittelalterlichen volkssprachlichen Literatur im Raum von Rhein und Maas*.⁹ Helmut Tervooren bekroont hiermee jaren van onderzoek. Het handboek inventariseert wat is geschreven en overgeleverd in het Nederrijngebied. Niet de Duitse of Nederlandse literatuur bepaalt de blik, en zelfs niet het hedendaagse Nederrijngebied, maar Tervooren kiest principieel voor het perspectief van de materiële overlevering in het beschreven *Kulturraum*. Dat levert een overzicht op dat lang niet alleen uit hoogtepunten bestaat, en waarin er voor verschillende perioden en genres relatief weinig harde aanknopingspunten zijn om auteurs en teksten aan concrete contexten te verbinden. Maar de tekstoverlevering laat wel andere zaken zien. Het gebied tussen Maas en Rijn, centraal gelegen aan belangrijke Europese verbindingroutes, is juist als receptie- en doorgangsgebied van literatuur uitermate belangwekkend geweest. Teksten uit een groot deel van Europa zijn er terecht gekomen: mystieke literatuur, ridderepiek en lyriek vonden tussen Maas en Rijn een goed onthaal en het gebied bleek een belangrijk doorgangshuis.¹⁰

In het vervolg van mijn betoog wil ik de aandacht richten op twee casus: het Berlijnse Liederhandschrift en de *Marienlieder* van Bruder Hans. Ze laten, beide op hun eigen manier, zien dat het Nederrijngebied een levendige stapelplaats is van literaire invloeden.

HET BERLIJNSE LIEDERENHANDSCHRIFT

Het Berlijnse Liederhandschrift (Berlijn, SPK – SBB mgf 922) is een papieren codex die begin vijftiende eeuw is ontstaan in het gebied tussen Maas en Rijn. Het bevat 86 liederen, de kruisvaardersroman *Seghelijn van Jherusalem* en 21 gedichten (waarvan er drie tweemaal voorkomen).¹¹ De teksten komen overal vandaan: de roman uit het westen van Vlaanderen, de gedichten onder meer uit Beieren, Midden-Duitsland, en Brabant. En van de liederen is de herkomst lastig te bepalen. Veel zijn geschreven in het gebied tussen Nijmegen en Keulen, maar liederen van Minnesänger als Reinmar der Alte en Tannhäuser zijn zuidelijker ontstaan. Een eerste blik maakt duidelijk dat in deze verzameling veel invloeden samenkomen. Typering van de inhoud is bij al deze verscheidenheid lastig, maar terecht bestempelde Margarete Lang het handschrift in 1941 als een 'Buch von Ritter- und Minnedienst': ridderlijkheid en liefde, en dus ook eer en trouw, twijfel en haat.¹²

Het handschrift, dat zijn naam te danken heeft aan de plaats waar het tegenwoordig bewaard wordt, kwam in 1863 terecht in de Königliche Bibliothek te Berlijn als onderdeel van de nalatenschap Grimm. Jacob Grimm, verwoed verzamelaar van sprookjes en oude boeken, kreeg het in juni 1836 toegestuurd door Dr. K. Wagner die het had aangetroffen in de nalatenschap van zijn vader. Wagner vermoedde dat Grimm belangstelling had voor het boek. Deze antwoordde inderdaad op 5 juli dat hij het toegezonden geschenk in dank aanvaardde.¹³

Kort nadat het boek in de Berlijnse bibliotheek belandde, publiceerde Ernst Martin een beschrijving van handschrift en inhoud in het ook toen al gerenommeerde *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur*.¹⁴ Hij verhaalt hoe het handschrift in de bibliotheek is terechtgekomen en bespreekt de teksten in de volgorde van het handschrift. Zijn aandacht gaat vooral uit naar drie teksten: een gedicht over Pyramus en Thisbe, waarvan hij de volledige tekst uitgeeft, een klacht op de dood van de Hollandse graaf Willem III, die hij in extenso bespreekt en vergelijkt met een andere versie van dezelfde tekst, en *Seghelijn van Jherusalem*. Over de liederen is hij kort. Hij brengt ze voor het grootste deel samen onder één nummer in zijn beschrijving en typeert ze als 'unbedeutende und geschmacklose Minnelieder in ganz schlechtem Texten'.¹⁵ Hij signaleert dat in het handschrift een lied van Tannhäuser voorkomt – 'der Text ist ganz corrupt' – en lijkt enige waardering te kunnen opbrengen voor de liederen helemaal achterin het handschrift.

In Nederland wordt het artikel meteen opgemerkt door Matthias de Vries die nog in datzelfde jaar een 'Mededeeling' publiceert in de *Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* waarin hij de aandacht vestigt op het handschrift en de *Seghelijn*. Bovendien geeft hij een van de Middelnederlandse gedichten uit. De tekst daarvan heeft hij te danken 'Aan de heuschheid van Dr. Martin'.¹⁶ In 1878

verschijnt een uitgave van *Seghelijn van Jherusalem* door J. Verdam, die het jaar daarvoor al een editie met de Pyramus en Thisbe-sproke had gepubliceerd.¹⁷ In de eeuw die volgt trekt het Berlijnse Liederhandschrift nauwelijks de aandacht van neerlandici en het schittert door afwezigheid in de literatuurgeschiedenissen en in belangrijke overzichten met de handschriften van de Middelnederlandse letterkunde.¹⁸ Neerlandici laten de bestudering graag over aan hun Duitse collega's. Toch is ook hun belangstelling niet overweldigend.

Of het komt door de geëtaleerde weerszin van Martin valt niet vast te stellen, maar het duurt tot 1936 voor een behoorlijk aantal liederen wordt uitgegeven.¹⁹ Eén jaar eerder maakte Margarete Lang bekend dat het handschrift een lied van Reinmar bevat,²⁰ vijf jaar later verschijnt *Zwischen Minnesang und Volkslied*, de uitgave van alle 86 liederen door Margarete Lang.²¹ In 1938 waren ondertussen, door de uitgave van Brauns en Thiele, bijna alle gedichten toegankelijk geworden.²² De teksten uit het Berlijnse handschrift waren nu beschikbaar voor wie er mee aan de slag wilde, en opvallend genoeg verschenen er meteen al in de oorlog diverse publicaties als reactie op de nu beschikbare tekstuitgaven. Toch kwam de echte doorbraak in aandacht voor het Berlijnse handschrift en zijn teksten later, toen omstreeks 1970 Brandis, Glier en Rheinheimer publiceerden over minneredes en Holtorf onderzoek verrichtte naar nieuwjaarsliederen.²³ Pas in de jaren tachtig raakt het Berlijnse liederhandschrift bekend in de medio-neerlandistiek. Het zijn de jaren waarin het verzamelhandschrift en de wisselwerking tussen Duitse en Nederlandse literatuur grote onderzoeksthema's worden. Vooral de liederen krijgen aandacht, en het onderzoek van Frank Willaert speelt daarbij een centrale rol.²⁴ Ondertussen blijft het een bron uit de periferie van de Nederlandse letterkunde. Veelzeggend is de manier waarop het is verwerkt in de Bibliotheca Neerlandica Manuscripta, een groot documentatieapparaat in de Leidse Universiteitsbibliotheek waarin handschriften met Middelnederlandse teksten vaak uitputtend worden ontsloten.²⁵ Het Berlijnse liederhandschrift is uiteraard opgenomen, maar slechts een deel van de teksten wordt beschreven. Alleen *Seghelijn van Jherusalem* en zes gedichten zijn voldoende Nederlands bevonden. De exacte criteria die daarbij zijn gehanteerd, blijven onduidelijk.²⁶ Duidelijk is wel dat hedendaagse concepten over nationaliteit en de afgrenzing van talen hierbij een rol spelen en dat de middeleeuwse werkelijkheid in eenentwintigste-eeuwse sjablonen wordt geperst.

Het beeld dat wij hebben van het verleden en dus ook van de middeleeuwse literatuur, is in sterke mate bepaald door de manier waarop in de afgelopen eeuwen vorm is gegeven aan dat verleden.²⁷ Ik heb het daarbij over de manier waarop we gebruikmakend van middeleeuwse bronnen verhalen over dat verleden hebben geconstrueerd, maar ook over de manier waarop is ingegrepen in de bronnen. Veel artefacten uit het verleden zijn minder authentiek dan je zou denken. Beeldbepalende delen van de Groningse

Martinikerk en de Nijmeegse Stevenskerk zijn door twintigste-eeuwse metselaars opgebouwd, en veel middeleeuwse teksten hebben in de vorm waarin wij ze nu lezen, in de middeleeuwen nooit bestaan. En terwijl bouwwerken door restauratie veel van hun authentieke middeleeuwse kenmerken zijn kwijtgeraakt, zo ook zijn oude boeken soms onherstelbaar opgeknapt. Het maakt het lastig de oorspronkelijke gedaante zichtbaar te maken.

Het Berlijnse handschrift is totstandgekomen op een kruispunt van culturen. Om dat goed te kunnen laten zien, is het nodig de opbouw van het boek heel precies te onderzoeken. Maar juist op materieel vlak is het Berlijnse handschrift in zijn huidige vorm sterk bepaald door na-middeleeuwse, zelfs zeer recente, ingrepen. Ze belemmeren het zicht op de oorspronkelijke verzameling. Ik zal proberen te beschrijven wat er aan de hand is.

Op 16 november 1964 maakte een medewerker van de Berlijnse bibliotheek een korte notitie op een van de achterste schutbladen: 'Die Bll. 44-47 sind lose / Die Bll. 48-50, ebenso die Bll. 1-5 (mit 2 vorgebundenen Bll.) sowie die Bll. 130-134 sind fast lose.' Het handschrift bevond zich, zo moet het oordeel zijn geweest, in slechte staat: van de 134 bladen zaten er 17 los of bijna los. Het handschrift werd opgestuurd naar Hans Heiland und Sohn te Stuttgart, een toen befaamde boekrestaurator die heel wat handschriften uit Duitse bibliotheken behandelde. In het voorjaar van 1965 was het Berlijnse liederhandschrift aan de beurt en na voltooiing van het werk deed Heiland keurig verslag in een getypte mededeling die nu achterin het handschrift is geplakt. Daarin valt onder meer te lezen hoe het boek onder handen is genomen:

Sämtliche 135 Blätter wurden in heißen Naßreinigungs- und Spülbädern behandelt – neu geleimt und ausrestauriert. Lagen auf 3 Bünde geheftet und neuen Einband in Ganzleder (Ziegenleder) angefertigt.

Keurig gewassen en gestreken, netjes gevouwen en gebonden, en voorzien van een fonkelnieuwe band: een prachtboek. Na deze behandeling in Kürort Heiland kon het Berlijnse Liederhandschrift er weer tegen. Maar deze restauratie, die in 1965 nog zo prachtig leek, beoordelen we nu heel anders. Heiland heeft tegenwoordig dan ook een beruchte reputatie en zijn restauraties zijn op te vatten als (misschien niet eens opzettelijk bedoelde) vormen van geschiedvervalsing.²⁸ In elk geval hebben zijn ingrepen in het Liederhandschrift sindsdien verschillende onderzoekers op het verkeerde been gezet. Het handschrift dat nog altijd keurig is samengebonden, is complexer dan de gepubliceerde beschrijvingen doen vermoeden.²⁹ En de samenstelling ervan toont een dynamische ontstaansgeschiedenis.

Vooraf nog dit: het handschrift is geschreven op papier. Dat is een mooie bijkomstigheid, want papier bevat watermerken en watermerken zijn zo karakteristiek dat het aan de hand daarvan mogelijk is papier te dateren en vaak zelfs vast te stellen waar het in gebruik was. Wie een boek maakte nam papier van de voorraad en begon te schrijven. Als het boek later werd uitgebreid, moest er nieuw papier gepakt worden dat misschien uit een andere partij afkomstig was en een ander watermerk kon hebben. Onderzoek naar watermerken kan zodoende inzicht geven in de ontstaansgeschiedenis van een middeleeuwse codex. Ook bij het Berlijnse handschrift blijkt dit het geval te zijn.³⁰

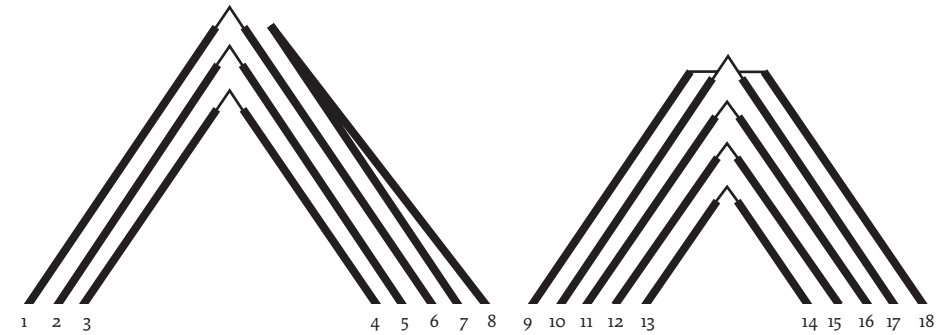
Het boek bestaat tegenwoordig uit veertien katernen van ongelijke omvang. Door hierna te laten zien hoe de opbouw van de huidige eerste twee katernen van het handschrift oorspronkelijk geweest moet zijn, valt beter te begrijpen hoe de vijftiende-eeuwse samenstellers te werk zijn gegaan.

De katernen 1 en 2 bestaan respectievelijk uit acht en tien bladen (zie figuur 1). Katern 1 bestaat uit drie in elkaar gevouwen dubbelbladen en een achteraan vastgehecht dubbelblad. Katern 2 bestaat uit vier in elkaar gevouwen dubbelbladen; vooraan en achteraan is een los blad toegevoegd waardoor een quinternio is ontstaan. Het huidige eerste en tweede katern hebben een omvang die heel gebruikelijk is, terwijl de structuur van de katernen wat onregelmatigheden vertoont. Oorspronkelijk zag dit gedeelte van de codex er echter anders uit (zie figuur 2).

De eerste drie bladen, met het Pyramus en Thisbe-gedicht, staan los van de rest van katern 1. Het papier en het schrift komen verderop in het handschrift niet voor en in een beschrijving die Kurt Matthaer in 1914 maakte, dus ruim voor de restauratie, is sprake van 'Drei Einzelblätter'.³¹ Omdat het begin van het gedicht over Pyramus en Thisbe ontbreekt, is duidelijk dat er bladen verloren zijn gegaan. De nu nog resterende drie bladen vormen waarschijnlijk het laatste deel van een katern dat ten minste uit zes bladen heeft bestaan.

De volgende vijf bladen zijn van drie soorten papier gemaakt dat omstreeks 1425 in Brabant en het Nederrijngebied in gebruik was. Vergelijking van het papier en de opmaak van de afzonderlijke bladen, laat zien dat ze oorspronkelijk één katern vormden samen met de eerste drie bladen van katern 2. De samensteller van dit katern noteerde in eerste instantie vier teksten, waarna anderhalve bladzijde overbleef. Daarop werd later een gedicht toegevoegd waarvan nu het slot ontbreekt. Dat moet te lezen zijn geweest in een volgende, nu verloren gegane katern. Na folio 11, dat wil zeggen na het laatste blad van deze katern, volgt een duidelijke cesuur (zie afbeelding 1). Dit blijkt niet alleen uit de wisseling van papier en schrift, maar zeker ook uit het feit dat de tekst op folio 11 voortijdig afbreekt en dat van de tekst op folio 12 het begin ontbreekt. De folia 11 en 12 sluiten niet op elkaar aan en zijn pas door de ingrepen van de restaurator in 1965 in hetzelfde katern terechtgekomen.

Het is nu duidelijk dat de eerste drie bladen van het huidige katern 2 losstaan van de bladen die volgen. Maar hoe zit het met de resterende zeven bladen, de folia 12-18? De eerste zes daarvan, de folio 12 tot 17, zijn op papier geschreven dat omstreeks 1426 bekend was in Mechelen. Bovendien zijn ze identiek van

Figuur 1: De huidige katernen 1 en 2. Het betreft in bijna alle gevallen losse of losgeraakte bladen die in 1965 door de restaurator tot nieuwe dubbelbladen zijn samengevoegd. De bladen 9 en 18 zijn niet aan elkaar bevestigd, maar respectievelijk aan folio 10 en 17. De folia 7 en 8 vormen wél een oorspronkelijk dubbelblad.

Katern 1*	Katern 2*	Katern 3*	Katern 4*
1r-3v: Pyramus en Thisbe	4r-7rb: Schule der Minne 7va-9ra: Fröschel von Leidnitz, Die Liebesprobe 9ra-11ra: Die rechte Art der Minne 11ra: spreuk 11rb-11va: Lob der Frauen	12ra: Gespräch über die Minne 12ra-14ra: Der Minnekampf 14rb-17rb: Totenklage um Graf Wilhelm III 17rb-17vb: Lob der Frauen und Schelte auf die Merker	18: Lob der Frauen (tekst gaat verder op pagina 19a)

Figuur 2: Oorspronkelijk maakten de bladen 1-18 deel uit van vier katernen. De bladen 1-3 vormden vermoedelijk het laatste deel van een katern dat ten minste uit zes bladen heeft bestaan; de bladen 4-11 vormden een katern dat uit vier dubbelbladen heeft bestaan; de bladen 12-17 vormden een katern waarvan de eerste twee bladen verloren zijn gegaan en blad 18 behoorde bij het katern dat op dit blad volgt.

Handwritten text in a cursive script, likely Middle Dutch. The text is arranged in several columns across the page. There are some ink blots and faint markings on the page.

Handwritten text in a cursive script, likely Middle Dutch. The text is arranged in several columns across the page. In the center of the page, there is a large, detailed woodcut illustration of a man's head and shoulders, facing left. He has a full beard and is wearing a cap. The illustration is framed by decorative elements.

Abbeelding 1: Hs. Berlijn, SPK -SBB, mgf 922, fol. 11v-12r. Het linker- en het rechterblad maken tegenwoordig deel uit van één katern, maar behoorden oorspronkelijk tot twee katernen die niets met elkaar te maken hadden.

opmaak. Toch vormden deze zes bladen samen geen complete katern. Aan de tekst op folio 12 ontbreekt immers het begin. Er moeten dus bladen aan vooraf zijn gegaan met het begin van de tekst. Folio 17 is ondertussen wel het einde van een katern: nadat de kopiist die het grootste deel van deze katern had beschreven, klaar was met zijn werk, was er nog anderhalve bladzijde ongebruikt. Een andere kopiist heeft nog een gedicht toegevoegd om de lege ruimte op te vullen. De bladen 12-17 zijn zo te zien afkomstig van een katern waarvan de eerste twee bladen verloren zijn gegaan.

Folio 18 bevat een gedicht waarvan het begin ontbreekt. Het maakte zeker geen deel uit van het voorgaande katern. Onderzoek van het papier bevestigt dit en laat zien dat het juist aansluit bij het eropvolgende katern. Ook de tekst loopt door van folio 18 naar 19. Het blad hoort dus bij het katern dat erop volgt, zo valt ook af te leiden uit de in 1914 gemaakte beschrijving van het handschrift.

De eerste achttien bladen van het Berlijnse handschrift behoorden oorspronkelijk tot vier verschillende katernen (zie figuur 2). Sommige van deze bladen waren losgeraakt, andere maakten nog deel uit van oorspronkelijke katernen. Bij de restauratie in 1965 zijn deze bladen opnieuw aan elkaar geplakt tot nieuwe dubbelbladen en samengevoegd tot twee katernen. Bladen die oorspronkelijk bij elkaar hoorden zijn over de twee nieuwe katernen verdeeld geraakt, terwijl bladen die weinig met elkaar te maken hadden, tot dubbelbladen aaneen zijn gelijmd.

De vier oorspronkelijke katernen zijn samengesteld van verschillend papier en beschreven door diverse kopiïsten. Er zijn geen twee katernen waarin identiek papier is gebruikt of waarin dezelfde kopiïst actief is geweest. Daarmee doet zich de vraag voor wat de samenhang in deze codex is. Hebben we niet te maken met een toevallig samengebrachte verzameling katernen en losse bladen?

Onderzoek naar de opbouw van het handschrift en het papier dat is gebruikt, laat zien dat het Berlijnse handschrift complex van samenstelling is. De lotgevallen van na de middeleeuwen hebben daaraan bijgedragen, maar de complexiteit is vooral veroorzaakt door de manier waarop de codex in de vijftiende eeuw tot stand is gekomen. Er zijn ten minste vijftien watermerken te onderscheiden waaruit valt af te leiden dat een uitzonderlijk groot aantal papiersoorten is gebruikt. Het gaat om papiersoorten die tussen 1408 en ongeveer 1430 gebruikt werden in Noord Frankrijk, Vlaanderen en Brabant en opvallend vaak ook in het Maas-Rijngebied. Gedurende diverse jaren zijn telkens nieuwe eenheden samengesteld en beschreven. Of dit allemaal door één persoon werd gecoördineerd valt niet vast te stellen. Het is zelfs niet zeker dat alle eenheden van meet af aan bedoeld waren om deel uit te maken van één en hetzelfde boek, ook al zijn er relaties tussen sommige onderdelen van het handschrift.³² Het handschrift is gegroeid als een koraalrif, waarbij niemand meer kan zien hoe het ooit is begonnen.

Onderzoek naar zoiets prozaïsch als de katernstructuur van een zeshonderd jaar oud boek, lijkt weinig opwindend, al is het voor toegewijde puzzelaars een aardig tijdver-

drijf. Toch geeft het een begin van inzicht in de verzameling teksten die dit boek bevat. Een goed voorbeeld bieden de hiervoor besproken katernen. De bladen 4-17 zijn in de literatuur als één bundel beschouwd en binnen die bundel is gezocht naar samenhang.³³ Rheinheimer wijst erop dat het eerste deel van deze bundel bestaat uit drie veelvuldig overgeleverde gedichten, terwijl de laatste gedichten gericht zijn op een 'niederländisch orientiertes' publiek.³⁴ Het lijkt daarmee toch vooral een verzameling met van alles en nog wat. Maar als we deze tweede bundel in twee stukken scheiden – de bundels 2A en 2B (corresponderend met de productie-eenheden B en C; zie bijlage 1) – komt er ineens meer tekening in de verzameling.

Bundel 2A bevat vijf teksten. De eerste drie daarvan, *Schule der Minne*, *Die Liebesprobe* en *Die rechte Art der Minne*, zijn veel overgeleverde teksten met een Frankische of Zuidduitse herkomst. De vierde tekst is een vierregelige spreuk en de vijfde is een later bijgeschreven vrouwenlof. De samensteller van deze bundel noteerde dus eerst drie bestsellers. Uit het feit dat in andere bronnen enkele keren twee van de drie samen voorkomen mag geconcludeerd worden dat de kopiïst de drie gedichten uit één legger heeft overgeschreven.³⁵ Waarom hij juist in deze gedichten geïnteresseerd was, blijft een vraag, al is het, in een handschrift dat een kruisvaardersroman bevat, opvallend dat *Die Liebesprobe* werd gekozen, een gedicht waarin drie ridders op kruistocht worden gestuurd.³⁶

Bundel 2B bevat vier gedichten: de kopiïst van dit gedeelte noteerde het Middelnijse *Gespräch über die Minne* en *Der Minnekampf* (teksten die alleen in deze bron staan) en de Nederrijnse *Klacht op de dood van graaf Willem III van Holland* (een gedicht dat in één ander handschrift voorkomt, en waarvan een paar regels in een derde handschrift staan). Nadat deze kopiïst klaar was met zijn werk, zijn de drie overblijvende kolommen van dit katern gevuld met een gedicht dat in de literatuur heel verwarrend *Lob der Frauen und Schelte auf die Merker* heet.³⁷ Niet dat de titel inhoudelijk onjuist is – het gedicht bestaat inderdaad uit een lofprijzing van de vrouw en een beschimping van de afgunstigen – maar de Duitse taal ervan doet je haast over het hoofd zien dat het hier om een van de slechts twee volstrekt zuivere Middelnederlandse gedichten van de codex gaat.

De bundels 2A en 2B zijn beide ontstaan in het Nederrijngebied. De ene kopiïst legt de hand op een Zuidduitse verzameling en voegt daar naderhand, als er nog ruimte over is, een gedicht aan toe uit het Rijngebied. Een andere kopiïst, samensteller van bundel 2B, verzamelt teksten uit het Rijngebied. En hier voegt later iemand een Nederlands gedicht aan toe. Individuele kopiïsten richten allemaal hun blik naar buiten. Voor de andere delen van het handschrift is dit niet anders.

De betrokkenheid van zoveel kopiïsten bij de totstandkoming van dit handschrift en het gegeven dat er zoveel verschillende soorten papier zijn gebruikt doet vermoeden dat er minder planmatig te werk is gegaan dan vaak gedacht is.³⁸ Misschien zijn er sim-

pelweg losse bundeltje met teksten samengebracht. Inhoudelijk is er wel enige samenhang, maar of die, waar het de thematiek betreft, specifiek aangeduid kan worden dan dat het gaat over liefde en ridderlijkheid waag ik te betwijfelen. In elk geval is er reden genoeg het handschrift en zijn teksten nog eens grondig te bestuderen.

Dé gemeenschappelijke noemer van dit handschrift is dat het teksten bevat die ooit eens in het Nederrijng gebied beschikbaar waren, teksten die vaak van heel ver afkomstig zijn, en toch binnen de context van één handschrift terecht zijn gekomen en functioneerden. Teksten die ondanks alle verschillen in taal en vorm en inhoud bij elkaar pasten. Ze laten daarmee zien dat het gebied werkelijk een land zonder grenzen was.

BRUDER HANS

Bruder Hansens Marienlieder, ofwel de Marialieder van Bruder Hans, is de titel die Rudolf Minzloff in 1863 heeft gegeven aan een rond 1400 geschreven verzameling Mariagedichten.³⁹ Het gaat om zes omvangrijke gedichten van elk honderd strofen over verschillende aspecten van Maria: haar herkomst, het *Ave Maria*, de genadevolle rol die ze in de geschiedenis speelt, de geboorte van Jezus, Maria als koningin van de hemel, en, afsluitend, een grote lofprijzing. De honderd opeenvolgende strofen van al deze gedichten beginnen met de honderd letters van het Latijnse *Ave Maria*. Een zevende gedicht, dat als een soort introductie aan deze zes gedichten vooraf gaat, bestaat uit vijftien strofen die telkens beginnen met een van de woorden van het *Ave Maria*. Het geheel van zeven gedichten is zodoende op te vatten als een breed uitgesponnen gebed tot Maria waarin de gelovige vraagt om voorspraak bij God.⁴⁰

De gedichten, die niet zo heel bekend zijn, hebben vooral aandacht getrokken vanwege de rijkdom aan taal en beeldspraak. De dichter toont zich een ware virtuoos en in de eerste strofe laat hij dat meteen zien:

Ave alpha du stercher god!
 Je diroy volentiers un mot
 Of that swete ladi deer,
 Cuius venter te portavit.
 Ich meyn miin vrou dye alrebest,
 Qui dam de toutes dammes est.
 Thye in yr blisset woomb shy beer
 Et te dolci lacte pavit
 Et tam ardentier te amavit,
 Daz yr myn dich cund neder zeen.
 Thier thu ars kinc schol se bi queen,
 La noble fillie dou roye Davit.⁴¹

De viertaligheid – Engels, Frans, Latijn en Nederduits – van dit gedicht trekt aandacht.⁴² Dat hangt zowel samen met de curiositeit van een gedicht waarin de dichter op tastbare wijze wil laten zien dat Maria in alle talen van de wereld geprezen moet worden, als met het feit dat we hier zien hoe het omstreeks 1400 met meertaligheid gesteld was. In elk geval blijkt dat de dichter vier talen beheerste, en ook dat zijn publiek hiermee vertrouwd moet zijn geweest. Dit voorbeeld laat meteen zien, maar dit terzijde, dat kennis van al deze talen onontbeerlijk is voor wie de wortels van onze cultuur wil onderzoeken.

Over Bruder Hans is weinig geschreven, maar vaak wordt de vraag opgeworpen wie hij was. Hij zou een koopman zijn die handel dreef met Engeland en die na de dood van zijn vrouw is toegetreden tot een kloosterorde. Hij was afkomstig uit de omgeving van Keulen of juist uit het noordelijke Nederrijng gebied en hij moet goed onderlegd zijn geweest.⁴³ In een recente literatuurgeschiedenis is sprake van ‘eines nicht identifizierbaren Bruder Hans’ die in de tweede helft van de veertiende eeuw geleefd moet hebben. ‘Aus inhaltlichen Elementen [...] schließt man, daß er ein Kaufmann war, der sich einem Marienorden oder einer Marienbruderschaft angeschlossen hatte.’⁴⁴ Het enige dat over Bruder Hans bekend is, is wat hij in zijn werk geschreven heeft. Wat we weten is dat wat de auteur ons wil laten weten.⁴⁵ En dat is niet de biografische werkelijkheid maar de bewuste zelfpresentatie van een auteur die aan het slot van een van de gedichten zijn naam onthult:

Nu wil mir hier was geben,
 Mich armen broeter Hanze

Ondertussen blijft er genoeg te onderzoeken, want juist de vraag hoe de zelfpresentatie hier plaatsvindt heeft nog opvallend weinig aandacht gekregen. Veel onderzoekers lijken zo tevreden met de weinige maar tamelijk coherente biografica die ze uit de gedichten opdelven, dat ze geen aandacht hebben voor de *Sitz im Leben* die de auteur aan zijn tekst meegeeft. Hij doet dit niet om ons, eenentwintigste-eeuwers de mogelijkheid te bieden om onder het lemma Bruder Hans in het *Verfasser Lexikon* een alinea te schrijven over het ‘Leben’ maar met het oog op zijn vijftiende-eeuwse publiek. We moeten ons dus afvragen hoe deze literaire zelfpresentatie plaatsvindt en wat de beoogde functie daarvan was.⁴⁷ Maar door onze hedendaagse pre-occupatie met de biografie van de schrijver, voortkomend uit een fundamenteel ander auteursconcept dan men in de middeleeuwen kende, beginnen we vaak met het stellen van de verkeerde vragen.

Het moge duidelijk zijn dat de ik-verteller uit deze gedichten niet geheel losstaat van de persoon van de dichter. De ‘armen broeter Hanze’ uit de *Marienlieder* is geen fictief personage, maar moet in veel opzichten hebben geleken op de persoon van de dichter. Als Bruder Hans zich echter nederig presenteert als een onwetende zondaar, is

dit geen openhartige ‘coming out’ maar doet hij dit om de tekst geloofwaardigheid te verlenen en om identificatie van de lezer met de ik van deze gedichten, en daarmee met zijn vrome houding, tot stand te brengen. Het gaat ten slotte om een tekst die niet alleen voortkomt uit vroomheid maar ook beoogt vroomheid op te wekken. Als bron voor biografische informatie is de tekst daardoor uiterst problematisch.

Bruder Hans is afkomstig uit het Maas-Rijngebied, zoveel staat vast. Meestal wordt in dit verband vermeld dat hij zichzelf een *nyderlender* noemt:

Ich doe daz beste, daz ich kan,
Und wil es vast zugater slaen.
Can al man nut miin duutsch verstaen,
Da is geyn grosses wunder aen.
Eyn nyderlender is geyn Swaab.⁴⁸

Maar deze passage is helemaal niet bedoeld om ons te vertellen waar de dichter vandaan komt. Ze heeft betrekking op de taal van de gedichten: Bruder Hans heeft zijn gedichten doelbewust een Hoogduits (Zwabisch) uiterlijk willen meegeven. Hij heeft dit zo te zien gedaan om aansluiting te zoeken bij de grote traditie van de Middelhoogduitse lyriek. In zijn gedichten noemt hij de namen van Wolfram von Eschenbach, Neidhart von Reuenthal, Rennewart, Meister Boppe en Frauenlob en heeft hij verder onder meer gebruik gemaakt van het werk van Rumzland en Konrad von Würzburg.⁴⁹ Het procédé dat Bruder Hans toepast is vergelijkbaar met het aanbrengen van Duitse kleuring in de Gruuthuse-liederen. Ook daar wordt de grondlaag van de taal voorzien van een buitenkant die bedoeld was om verwantschap met de traditie van de Middelhoogduitse *Minnesang* uit te drukken.⁵⁰ Het Hoogduits dat Bruder Hans bezigt is goedbeschouwd een oppervlaktelaag. Luc de Grauwe spreekt terecht over ‘ein stark, oft hyperkorrekt verhochdeutsches [...] (Nord)niederheinisch’ en hij laat overtuigend zien dat de woordenschat in sterke mate leunt op het Middelnederlands en Middelnederduits en volop gebruik maakt van Franse leenwoorden.⁵¹ De *Marienlieder* zijn alleen al door hun taal verbonden met diverse, ver uiteengelegen, cultuurlandschappen. Maar uit diezelfde taal blijkt tevens de sterke geworteldheid in *daz Niderlant*.

Bruder Hans schreef zijn gedichten in de taal van het Noordelijke Nederrijngebied. Ook de overlevering van de tekst wijst in die richting. Er zijn zes handschriften met de Mariagedichten geheel of gedeeltelijk bewaard gebleven. Allemaal zijn ze afkomstig uit het Nederrijngebied, vijf zelfs vermoedelijk uit het noorden.⁵² Het loont de moeite de handschriftelijke overlevering eens nader te bekijken en daarbij vooral te kijken naar het oudst bekende handschrift, tegenwoordig bewaard in Sint Petersburg.

Het Petersburgse handschrift is omstreeks 1400 geschreven en bevat alle zeven gedichten in de volgorde waarin ze zijn uitgegeven. Het is meteen ook de enige bron

Afbeelding 2: Sint Petersburg, Publitschnaja Biblioteka imjeni M.E. Saltykova-Schtschedrina, Ms. Razn.O.v.XIV N 1, fol. 39v-40r. Op de linkerpagina een miniatuur van Maria met kind, op de rechterpagina de opening van het gedicht *Marien genaat*. Uit de onderaan geschilderde wapens blijkt dat het handschrift bedoeld was voor Margareta van Berg, gravin van Kleef.

waarin alle zeven gedichten te vinden zijn. Maar het handschrift is niet uniform van opmaak en het is niet in één keer tot stand gekomen. Het bestaat uit verschillende delen. Ze tonen fasen in de ontstaansgeschiedenis van de Mariagedichten.

Op folio 40 begint gedicht 4, *Marien genaat*, over de genadevolle rol van de Moeder Gods. Het begin van de tekst is mooi verlucht en op de linkerbladzijde is een miniatuur te zien van Maria (afbeelding 2). Bovendien zijn op de linker- en rechterpagina wapenschilden afgebeeld van de huizen Berg, Jülich, Kleef en Van der Mark. Ze maken duidelijk dat dit boek bedoeld moet zijn voor Margareta van Berg, die leefde van 1356 tot 1425. Ook bij de teksten die volgen en die allemaal door dezelfde kopiist zijn genoteerd, is het begin van de tekst met rijke versiering gemarkeerd, al ontbreken daar paginavullende miniaturen. Wel zijn ook hier genealogische wapens aangebracht.⁵³

De teksten die aan gedicht 4 voorafgaan, zijn door een andere kopiist genoteerd, terwijl bovendien de aangebrachte versiering van karakter verschilt. De teksten moeten later zijn toegevoegd. Gedicht 3 werd daarbij genoteerd op perkament dat van dezelfde kwaliteit is als het verderop in de codex gebruikte perkament. Kennelijk was het, toen

de gedichten 4-7 werden neergeschreven, al de bedoeling dat er een tekst aan vooraf zou gaan. Het zou een tekst van honderd zevenregelige strofen worden, precies zoals de huidige gedichten 4, 5 en 6, dus de samensteller van het handschrift kon precies uitrekenen hoeveel bladen er nodig waren. Nog weer later zijn vóór het handschrift dat op dat moment vijf gedichten van Bruder Hans bevatte, nieuwe katernen toegevoegd waarop de gedichten 1 en 2 zijn genoteerd.⁵⁴

Op grond van deze bevindingen, die bevestigd worden door de overlevering in andere handschriften,⁵⁵ is duidelijk dat Bruder Hans de teksten niet schreef in de volgorde die de edities laten zien. Bovendien heeft hij niet van meet af aan de bedoeling gehad een reeks van zeven gedichten te schrijven. Aanvankelijk zal hij van plan zijn geweest vier gedichten als een samenhangende groep teksten te presenteren. Het zijn deze vier die in het Petersburgse handschrift zijn voorzien van een opschrift: *Marien genaat*, *Marien staat*, *Marien danz* en *Marien glanz*. Maar toen voor Margareta van Berg een mooi geïllustreerd devotieboek gemaakt werd, is meteen rekening gehouden met een extra gedicht waaraan Hans toen mogelijk al werkte. Nog weer later heeft hij het huidige tweede gedicht geschreven en als laatste kwam het introducerende viertalige gedicht uit zijn pen. De geschetste reconstructie doet vermoeden dat Bruder Hans zich ophield in de omgeving van het Kleefse hof of dat hij er ten minste nauwe banden mee had. Hij heeft immers op verschillende momenten nieuwe teksten geleverd voor een handschrift dat zich in Kleef bevond.⁵⁶

De reconstructie roept vragen op: wat bedoelen we precies met *Bruder Hansens Marienlieder*? Hebben we het over de reeks van zeven gedichten zoals deze te vinden is in de tekstuittgaven? Niet zonder meer. De status van de tekst blijkt minder duidelijk dan een moderne uitgave suggereert. Dat is, zeker voor wie bekend is met middeleeuwse teksten, geen verrassende constatering. Dé tekst bestaat niet. Teksten zijn aan verandering onderhevig en alle stadia verdienen aandacht.

De hele reeks van zeven gedichten is op enig moment door de auteur samengesteld in deze volgorde en bovendien in het oudst bekende handschrift overgeleverd. Een hedendaagse onderzoeker heeft dus alle reden dit als samenhangende reeks teksten op te vatten. Veel van het onderzoek dat tot op heden verricht is, heeft deze samenhang als uitgangspunt genomen, vooral omdat de uitgaven de tekst zo presenteren. Maar de gedichten kunnen ook in de volgorde van ontstaan onderzocht worden, en daarbij is het mogelijk vragen te stellen naar de genese van deze teksten. Is er een ontwikkeling zichtbaar in stylistische of inhoudelijke aspecten? Heeft de auteur, toen hij het openingsgedicht schreef, gebruik gemaakt van en/of rekening gehouden met de eerder geschreven teksten? En waarom was het zo belangrijk dat aan de gedichten 4-7 nog een introducerend gedicht over het *Ave Maria* werd toegevoegd? Ook zijn er goede redenen de oorspronkelijke reeks van vier gedichten als uitgangspunt te nemen. De auteur moet dit als een coherent geheel hebben beschouwd en in elk geval is het als zodanig

aan de Kleefse gravin gepresenteerd. De beslissing om op deze manier naar de gedichten te kijken, heeft implicaties. Gedicht 4 is dan namelijk niet zomaar een van de teksten in een reeks, maar vormt er het begin van. Als Bruder Hans zo goed onderlegd is geweest als de inhoud van zijn gedichten doet vermoeden, en als hij zo gestructureerd heeft gewerkt als de bouw van zijn teksten suggereert,⁵⁷ dan is er alle reden om zijn werk te betreden via de toegang die gedicht 4 biedt. Wat laat dit gedicht zien over zijn bedoelingen?

Het vierde gedicht, voorzien van de titel *Marien genaat*, begint met twee regels waarin Maria bedwingster van alle duivels en meesteres over de engelen genoemd wordt: 'Aller duvel twingherin / Und aller enghel vrouwe'. Deze woorden zijn ontleend aan een gedicht van Meister Rumzlant, die aan het einde van de dertiende eeuw aan Noordduitse hoven optrad.⁵⁸ In dit gedicht, dat ook in het Rijnland bekend was,⁵⁹ komt een omstreden theologische kwestie aan de orde: Rumzlant stelt dat Maria nooit de moeder van Christus zou zijn geweest als de zondeval niet had plaatsgevonden. Bruder Hans verzet zich in het vijfde gedicht tegen deze opvatting:

Ich han oft horen saghen,
Hed Adam nicht gebrochen,
Soe heds du nicht getragen
Den gadez son. Daz ist nicht wol gesprochen.⁶⁰

Het lijkt er op dat hij bij het schrijven van de openingsregels van gedicht 4 al vooruitloopt op het vervolg van de cyclus.

Na de eerste twee regels van *Marien genaat* volgt een bede om inspiratie: bevochtig mijn verdroogde, dorre geest, zoals de dauw in mei de bloemen vocht geeft en 'laysz uisz tummen hertzen / Mich hondert lieter dir zu lobe sprechen'. Met die honderd liederen verwijst de dichter naar de honderd strofen van dit gedicht.⁶¹ Aan ijver ontbreekt het me niet, vervolgt hij, maar wel aan talent. En dan volgt een formulering die door de combinatie van deemoed en zelfspot kenmerkend is voor wijze waarop de dichter zich graag presenteert:

Al ben ich nicht ghesellet
Mit meysterscaft, ich sehn doch, daz zu hobe
De narren ouch der heren cleyder traghen.
Sold nicht eyn tummer sprechen,
So must wir toren nummer word gesaghen.⁶²

‘Het ontbreekt me aan meesterschap’, aldus Bruder Hans, ‘maar narren dragen immers ook de kleding van hun meester. Als een zot nooit zou spreken dan konden wij dwazen wel onze mond houden’.

In *Marien genaat* treedt de ik als dichter op de voorgrond. Hij toont zijn originaliteit en laat zien goed thuis te zijn in bijbel en literatuur. De driemaal herhaalde nadruk op zijn verbale onvermogen in de eerste strofen wordt gevolgd door een strofe waarin hij constateert dat zijn geest verward is door melancholie:

Melancoli betwirket
 Mich hait also verirret
 Becl Emmert und bezirkelt
 Und mich miin sin so wunderliich verwirret⁶³

De dichter als melancholicus is een bekende verschijning in Franse en Nederlandse gedichten van rond 1400, maar komt in de Duitse literatuur van de middeleeuwen eigenlijk niet voor.⁶⁴ *Die neun Zeichen der Minne* is een van de weinige voorbeelden, maar dit gedicht staat in het Berlijnse Liederhandschrift en is inhoudelijk juist verwant aan de Franse en Nederlandse traditie.⁶⁵ Bruder Hans moet met die traditie bekend zijn geweest.

De dichter meet in de eerste strofen zijn zondigheid breed uit en laat zien dat al zijn aardse inspanningen ijdel zijn. En hij weet maar al te goed dat zo’n inleiding met bekende proloogelementen (als het benadrukken van het eigen onvermogen, het refereren aan het publiek, het vermelden van de inhoud van wat volgt) niet al te lang mag duren: na een *brevitas*-formule laat hij weten over Maria te willen spreken:

Wol hyn, ich wil dis rete lazen varen
 Und sprechen von der zuser meyt,
 Die mich mit eyner bete mag bewaren.⁶⁶

Het gaat in deze tekst over Maria en de genade die zij de mensen brengt. In de eerste helft van het gedicht gaat het eerst over de strijd tussen de dochters van God – *miseri-cordia, veritas, justicia* en *pax* – en over Maria’s gebeden om deze strijd ten goede te keren en vervolgens over de annunciatie en Maria’s bezoek aan Elizabeth. Het tweede deel behandelt gedeelten uit de oudtestamentische bijbelboeken Hooglied en Ecclesiasticus, die worden gelezen als vooraankondigingen van Maria. De dichter baseert zich hiervoor telkens op een schriftelijke bron die hij expliciet aankondigt. De laatste drie casus, dat moge duidelijk zijn, zijn ontleend aan de bijbel.⁶⁷ Over de eerste casus, de strijd tussen de dochters van God, zegt Bruder Hans dat hij ze ‘in vita Cristi vint beschreiben’. Hiermee bedoelt hij de *Meditationes vitae Christi* van pseudo-

Afbeelding 3: Sint Petersburg, Publitschnaja Biblioteka imjeni M.E. Saltykova-Schtschedrina, Ms. Razn.O.v.XIV N 1, fol. 4v-5r. Op de linkerpagina het slot van het viertalige gedicht 1, op de rechterpagina het begin van gedicht 2. De decoratie is verwant met die uit de Zuidelijke Nederlanden en/of Noord-Frankrijk.

Bonaventura.⁶⁸ Het is een levendig dispuut, grotendeels in de directe rede, dat zonder al te veel aanpassingen door Bruder Hans in zijn gedicht is verwerkt. Ook de bijbelse ontleningen sluiten nauw aan bij hun bronteksten en ook hier overheerst de directe rede, wat sterk bijdraagt aan de attractiviteit van dit gedicht.

De dichter voert zijn lezer van bron naar bron en componeert aldus zijn gedichten. Zelf is hij daarover niet erg tevreden. Schrijvend over de geliefde uit het Hooglied constateert hij dat hij geen vat heeft op zijn onderwerp: ‘Is vuecht sich ob ich distel manc de rosen / Zusammen an eyn krenzeliin wolte vlechten.’ Dit komt, zo laat hij weten, omdat hij de diepzinnigheid ervan – ‘den tyeffen hohen syn’ – niet doorgrondt.⁶⁹ Deze voorgewende onkunde kan samenhangen met het onderwerp: de Hoogliedexegese, die behoort tot de hoogtepunten van de middeleeuwse theologie en bovendien een terrein vormt dat riskant is voor leken. Hoe het ook zij, ook in de verzen die nog volgen benadrukt de dichter dat zijn scherpzinnigheid tekortschiet. Hij zou graag de diepere zin willen vatten, maar hij weet dat dat een ver ideaal is:

Wer mir der syn gesliffen
 So scherf, daz ich vernemen muht de glose,
 So spreech ich gern den sin von eynd / zu orte.
 Daz ist mir leyder verne,
 Dez moysz ich nemen hie und dort de worte.⁷⁰

Hem rest niets dan hier en daar wat woorden bijeen sprokkelen: ‘nemen hie und dort de worte’. De ik in dit gedicht opereert voortdurend als lezer van teksten en het is alsof Bruder Hans in de juist aangehaalde woorden zijn eclecticische omgang met bronnen tot uitdrukking brengt.

De duidelijk gestructureerde proloog, vooruitwijzingen naar onderwerpen die in latere gedichten aan bod komen, de uiterst levendige dialogen, de opvallende manier waarop de rol van de dichter telkenmale op de voorgrond komt en de manier waarop de omgang met bronnen welhaast wordt gethematiseerd, laten zien wat de dichter voorheeft met zijn werk. In *Marien genaat* formuleert Bruder Hans zijn programma.

De gedichten van Bruder Hans vormen een prachtig literair verslag van omgang met bronnen en ze behoren zonder meer tot de mooiste getuigen van laatmiddeleeuwse Minnesangreceptie in het Nederrijngebied. De verzuchting in *Marien genaat* – ‘Cund ich nu Nythartz tichten / Und Wolferams von Esschenbach’⁷¹ – is veelzeggend, al is onzeker of hij daadwerkelijk het werk van Neidhart en Wolfram heeft gebruikt. Die twijfel is er niet met betrekking tot het werk van Frauenlob en Konrad von Würzburg. In een gedegen artikel heeft Susanne Fritsch-Staar laten zien dat Bruder Hans op ingenieuze wijze gebruik heeft gemaakt van Frauenlobs *Marienleich* en daarbij niet alleen ontleent, maar als het ware een creatieve dialoog aangaat met zijn werk.⁷² De dichter verzucht, opnieuw in een passage waarin hij zijn eigen vaardigheden geringschat, ‘Und wer ich dichtens also vundich / Als her was der Vrouwenlop’.⁷³ Ten onrechte. Over kwaliteit is het lastig uitspraken te doen, maar dat Bruder Hans ‘vundich’ was, ofwel scherpzinnig in het vinden van de juiste stof, is evident.

Ook *Die goldene Schmiede* van Konrad von Würzburg is gebruikt door Bruder Hans, al is het, door het ontbreken van onderzoek, nu nog niet mogelijk om te concluderen of ook hier sprake is van een ‘productieve Rezeption’.⁷⁴ Ook een expliciete verwijzing naar de dertiende-eeuwse beroepsdichter ontbreekt in de gedichten. Wel is er zo te zien een subtielere referentie. Het vaak en ook hier reeds geciteerde vers ‘Eyn nyderlender is geyn swaab’ wordt onmiddellijk gevolgd door de regels: ‘Wie sold her gulden voergespan / Geben, die nie keyn goet ghewan?’⁷⁵ In een passage gewijd aan het dichterschap, vraagt Bruder Hans zich af hoe iemand die niets bezit haar (namelijk Maria) een gouden gesp zou kunnen geven. Het lijkt een oppervlakkige verwijzing naar *Die goldene Schmiede*, waarin Konrad von Würzburg in taal een sieraad voor Maria ver-

vaardigt. De verwijzing is te weinig specifiek om er conclusies aan te kunnen verbinden. Toch is er reden de genoemde passus wél als concrete verwijzing te lezen. In de veertiende eeuw is, ergens in de zuid-oostelijke Nederlanden, een prozabewerking gemaakt van Konrads gedicht.⁷⁶ In de eerste regels lezen we: ‘Eya conde ic int midden mijns herten smissen ghedichten Ende uut lichtenden sin van golde smelten een loefelic voerspan’.⁷⁷ Hier is sprake van een *golden voerspan*, een gesp van goud voor Maria. Bruder Hans kende het werk van Konrad in de oorspronkelijke versie, maar dat sluit niet uit dat ook die tekst in *daz Niderlant* bekend was onder de naam *Gulden voergespan*.⁷⁸

De Mariagedichten van Bruder Hans en de liederen en gedichten uit het Berlijnse handschrift zijn ondenkbaar zonder de open tekstcultuur van het Maas-Rijngebied. Invloeden uit Saksen en Beieren, uit Frankrijk en Vlaanderen, uit Holland en Zwaben komen er samen en worden niet alleen passief gereciperd maar leiden ook tot een creatieve omgang met teksten, tradities en culturen. Dat er niet meer aandacht voor deze teksten bestaat, komt misschien omdat ze te Duits zijn voor Nederlandse onderzoekers en te Nederlands voor Duitse onderzoekers.⁷⁹ Het zijn vanuit het perspectief van neerlandistiek en germanistiek perifere bronnen. Maar die periferie is een moderne constructie, in de hand gewerkt door nationale tradities van literatuurgeschiedschrijving. De *nideren lande* in de middeleeuwen zijn een cultuurgebied dat het etiket perifeer niet verdient en dat een literaire cultuur heeft die bestudering meer dan waard is. Recente publicaties hebben dat overtuigend laten zien. Maar om recht te doen aan literatuur en cultuur *van der Masen tot op den Rijn* is het noodzakelijk het gebied zelf binnen te trekken. Uiteraard niet fysiek – al kan ik niet ontkennen dat mijn huidige woonplaats heeft bijgedragen aan mijn belangstelling voor dit gebied – maar in mentaal opzicht. De neerlandicus moet af van het gevoel dat Bruder Hans een prachtige aanwinst zou zijn voor de Nederlandse literatuur, en moet vergeten de vraag te stellen of een gedicht in het Berlijnse handschrift Duits of Nederlands is. We moeten vanuit het gebied zelf kijken, huidige grenzen niet als barrière beschouwen, kijken vanuit de bronnen die bewaard zijn – ook al zijn het uiteindelijk natuurlijk onze hedendaagse preoccupaties die bepalen waarom en hoe de geschiedenis voor ons van belang is. Materieel onderzoek vormt de basis van elk historisch letterkundig onderzoek: het papier of perkament, het schrift, en ook de gebruikte woorden vormen het materiaal waarin de ogenschijnlijk immateriële literatuur gestalte heeft gekregen. Daar moet onderzoek beginnen en daar begint de weg naar vergroting van de kennis over literatuur uit het verleden. Niet bij introspectie, maar bij waarneming.⁸⁰

Twaalfhonderd jaar geleden, toen de huidige grenzen niet bestonden, was het Maas-Rijngebied het vanzelfsprekende centrum van Europa – wat maar weer duidelijk maakt hoe tijdgebonden begrippen als centrum en periferie zijn. Karel de Grote, die bijna

altijd op reis was, had er zijn meest geliefde residenties. In die wereld speelt *Der Schwanritter* van Konrad von Würzburg.⁸¹ Hij beschrijft hoe de hertog van Saksen brandschattend rondtrekt en de bevolking terroriseert. Het leed kwam ten einde toen ‘der küneec Karle [...] Quam in daz Niderlant gezoget’.

er quam in eine veste guot
mit al der hovediete sîn,
diu lît dâ sich der snelle Rîn
wil sêwen unde ergiezen
und in daz mer kan fliezen,
als ez noch mangem ist bekant:
Niumâgen ist diu burc genant
dâ Karle nider sich geliez.⁸²

Nijmegen is nog altijd ‘eine veste guot’ en wat mij betreft een prima uitgangspunt voor verkenningen in *daz Niderlant*. Ik wil er de komende jaren werk van gaan maken.

Het einde van veel van mijn colleges, zo weten de studenten die hier aanwezig zijn, is een race tegen de klok. Vaak roep ik een paar minuten voor de reguliere eindtijd dat ik iets langer doorga. En vol opluchting constateer ik meestal na afloop dat de chaos is uitgebleven. Het zal wel meer door hun goede manieren komen dan door mijn didactische talent. Vandaag gebruik ik de blessuretijd om mensen te bedanken.

Zeer geacht Stichtingsbestuur en College van Bestuur: ik wil u traditiegetrouw en oprecht bedanken voor het in mij gestelde vertrouwen. Toen ik ruim vier jaar geleden naar Nijmegen kwam, na een jarenlange onderzoekslaan, verheugde ik me erg op een baan waarin onderwijs en onderzoek met elkaar verbonden zijn. Ik ben blij te werken aan een universiteit die het belang van deze verbondenheid voorop stelt.

Zeer geachte Decaan, hooggeleerde Sars, beste Paul. Ik voel me thuis in een letteren-faculteit die de laatste jaren meer en meer de blik naar buiten richt. Je zult begrijpen dat ik blij ben dat die blik ook op *daz Niderlant* is gericht.

Hooggeleerde Van Oostrom, beste Frits. Als iemand me de gelegenheid heeft geboden om mijn vak – hoe ik dat ook zou moeten noemen – in al zijn aspecten te leren kennen, dan ben jij het wel. Je hebt me tot specialist gemaakt en je hebt me geleerd te populariseren. En de eerste cursus die ik gaf, gaf ik samen met jou. Ik ben blij in jou een bevlogen leermeester te hebben getroffen.

Mijn Leidse jaren zijn prachtige jaren geweest met geweldige collega’s. En met weemoed denk ik nog wel eens terug aan gesprekken over de Tweede Partij kopiist of Onze Lieve Vrouwe van de Droge Boom, aan memorabele sportdagen, aan het gedeelde

lief en leed. Iedereen is zijn eigen weg gegaan, en dat is goed, maar gelukkig komen we elkaar soms weer tegen, niet zelden op een van die vele bijeenkomsten waar ons vak trots op mag zijn.

Hooggeleerde Willaert, beste Frank. Ergens in de beginjaren, toen ik studeerde en het wat mij betreft nog alle kanten op kon, sprak jij tijdens een symposium in Groningen en we raakten tijdens de lunch aan de praat. Jouw aanstekelijke innemendheid zorgde ervoor dat ik wist wat ik wilde. We zijn elkaar nadien vaak tegengekomen, gelukkig maar. In Antwerpen werd jij voor mij van leermeester tot meest nabije collega en in veel opzichten ben jij dat nog steeds.

Hooggeleerde Hanou, beste André. Hooggeleerde Vonk, beste Wietske. Jullie hebben me het volle vertrouwen gegeven toen ik in 2002 naar Nijmegen kwam en me van begin af aan meer ruimte geboden dan gebruikelijk is voor iemand in de positie die ik toen had. Ik heb mijn best gedaan om dat waar te maken en prijs me gelukkig dat jullie op mijn pad kwamen.

Beste collega’s van de opleiding Nederlands, hoe hoog-, zeer- of weledelgeleerd jullie ook zijn. Vanaf de eerste dag heb ik me thuisgevoeld in Nijmegen en dat heeft veel met jullie te maken. Dat het hier goed gebruik is om regelmatig op je werk te verschijnen – wat in academische kringen niet vanzelf spreekt – zorgt voor veel aangename gesprekken over alle denkbare onderwerpen en leidt tot een grote betrokkenheid bij de opleiding. Hooggeleerde Schellens, beste Peter Jan. We besturen de afdeling Nederlands inmiddels meer dan twee jaar en het is een groot plezier met jou samen te werken. Van jouw ervaring leer ik nog steeds.

Beste Hans, Lotte, Inger, Judith, Annemieke en Joost. Bij jullie zie ik de passie voor oude teksten, voor onderzoek en voor lesgeven die ik zelf ook heb. En volgens mij slagen we er aardig in dat op anderen over te brengen. Ik verheug me erop de komende jaren met jullie mooie projecten op te zetten en het best denkbare onderwijs te geven.

Hooggeleerde Joosten, beste Jos. We hadden afgesproken dat er in Nijmegen geen schotten zouden zijn tussen oude en moderne letterkunde, maar dat jij je zo snel zou ontwikkelen tot specialist op mijn terrein, college geeft over *De Zeven wijze mannen van Rome* en een lezing houdt over Jan van Boendale verrast me toch. Maar toegegeven, ik heb me ook al een paar keer op het terrein van de moderne letterkunde begeven. En zonder elkaars expertise te negeren lijkt het me goed bestaande grenzen niet al te serieus te nemen. Beste Anja, Jos, Rob en Floor. Jullie bewegen je even gemakkelijk in zo’n land zonder grenzen. Dat het met jullie aangenaam samenwerken is, weet ik uit ondervinding.

Collega’s van andere opleidingen worden door de huidige opzet van studies steeds vaker directe en dagelijkse collega’s. Dat geldt zeker voor de leden van de programma-commissie literatuurwetenschap, met wie ik college mag geven in de grootste lokalen van deze faculteit. Als onze vergaderingen uitlopen komt het omdat we nog meer lachen dan toch al de gewoonte is.

Beste studenten, en vooral die van de opleiding Nederlands en van de onderzoeksmaster letterkunde en literatuurwetenschap, nog niet zo lang geleden blikte ik met een paar van jullie terug op mijn eerste schreden hier in Nijmegen. Terecht wees iemand erop dat ik in die eerste cursus aan het einde van de dag in een veel te warm lokaal nog niet helemaal in vorm was. De studenten uit dat eerste jaar hadden eens moeten weten hoe onervaren ik nog was. Inmiddels is dat wel veranderd. En als die verandering een verbetering is, is dat ook in grote mate jullie verdienste. Onlangs vertelde een collega met ervaring aan andere universiteiten dat ze blij verrast was over de toewijding, de werklust en het niveau van jullie, studenten in Nijmegen. Daar mag je trots op zijn. Ik ben het in elk geval ook, en ik ben blij om met zulke studenten te kunnen werken.

Lieve papa en mama, Carin, Jan, Doortje, Teun en Daan, Alfred, Ineke en Anne, lieve pa, Mariël, Evelyn, Joost en Anna. Zoveel directe familie noemen aan het slot van een oratie is ongebruikelijk, maar er is voldoende reden om het toch te doen. Hoe waardevol jullie zijn en hoeveel we aan elkaar kunnen hebben, heb ik de afgelopen jaren maar al te goed ervaren. Ik ben gek op jullie allemaal.

Lieve Alice. Ik weet dat ik voor jou niet al teveel woorden hoeft te reserveren. Je kent me lang genoeg om ook zonder woorden te weten wat ik wil zeggen – maar wat een geluk dat je 24 jaar geleden naast me ging zitten. Ik zal mijn mond nu verder maar houden: *Wol hyn, ich wil dis rete lazen varen...*

Ik heb gezegd.

NOTEN

- * Op deze plaats wil ik iedereen bedanken die me bij het werk aan deze rede heeft geholpen. In de eerste plaats noem ik de medewerkers van bibliotheken, zonder wier inzet onderzoek onmogelijk zou zijn. In het bijzonder noem ik Frau dr. Renate Schippke, prof.dr. Eef Overgaauw en andere medewerkers van de Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz zu Berlin. Voorts dank ik iedereen die, soms zonder zichzelf daarvan bewust te zijn, heeft gefungeerd als klankbord. In diverse gesprekken heb ik ideeën, formuleringen en hypothesen opgeworpen en uitgeprobeerd. Tenslotte, maar niet in de laatste plaats, dank ik Renée Gabriël die me veel werk uit handen heeft genomen door te zoeken naar literatuur, gegevens te controleren en mijn tekst kritisch door te nemen.
- 1 *Nibelungenlied* 2004, p. 12.
 - 2 *Limburger Chronik* 1883. De citaten resp. op p. 88 en 94.
 - 3 Meisen 1950-1951, m.n. p. 421-429. Een fundamentele bijdrage over de afbakening van het gebied is Tervooren 2000a.
 - 4 Tervooren 2006, p. 17. Zie ook Tervooren 2000b.
 - 5 Veldeke 1976, vs. 1079-1080. Over het verdere gebruik van deze benaming zie Tervooren 2006, p. 20.
 - 6 Van Oostrom 2006, p. 117-213.
 - 7 Richtinggevende publicaties zijn Beckers 1995 en Tervooren 1989.
 - 8 Wackers 2006, m.n. p. 61.
 - 9 Tervooren 2006. Recensies: Bockmann 2006, Jongen 2006, Oosterman 2006, Wackers 2006.
 - 10 Zie diverse bijdragen in Lehmann-Benz e.a. 2003
 - 11 Voor een overzicht van de inhoud, zie bijlage 1. Een goede introductie bieden Lomnitzer 1978 (VL 1), Willaert 1992, Hogenelst & Rierink 1992, Becker & Overgaauw 2003. Verder heeft Frank Willaert mij inzage gegeven in zijn nog niet gepubliceerde hoofdstuk over het Berlijnse Liederhandschrift in de te verschijnen geschiedenis van het Nederlandse minnelied tot het begin van de vijftiende eeuw.
 - 12 Lang 1941, p. 79.
 - 13 Becker & Overgaauw 2003, p. 6 en 114-116.
 - 14 Martin 1867.
 - 15 Martin 1867, p. 373.
 - 16 De Vries 1867. Citaat op p. 32.
 - 17 Verdam 1877 geeft behalve de Berlijnse tekst ook die uit het handschrift-Van Hulthem; Verdam 1878.
 - 18 In Deschamps 1972 ontbreekt het. Obbema 1996 (dat gebaseerd is op een artikel dat oorspronkelijk in 1976 verscheen) noemt het niet als een van de kernhandschriften. Wel komt het kort ter sprake op p. 88, maar dan louter in verband met *Seghelijn*.
 - 19 Naumann & Weydt 1936.
 - 20 Lang 1935. Deze publicatie leidt ertoe dat varianten van de Berlijnse versie van dit lied vanaf 1940 of 1944 worden opgenomen in de belangrijke bloemlezing *Des Minnesangs Frühling*. Het Berlijnse Liederhandschrift draagt vanaf nu de sigle x (p. XVIII). Ik heb de uitgave *Minnesangs Frühling* 1944 geraadpleegd. Een eerder uitgave uit 1940 was helaas niet bereikbaar en heb ik dus niet kunnen inzien, maar het is aannemelijk dat hierin de tekst naar het Berlijnse handschrift reeds is verwerkt.
 - 21 Lang 1941.

- 22 Brauns & Thiele 1967.
- 23 Brandis 1968, Glier 1971, Rheinheimer 1975, Holtorf 1973. Het onderzoek lijkt in die jaren vooral in München geconcentreerd te zijn.
- 24 Belangrijkste publicaties zijn Willaert 1989, 1992, 1994, 1995.
- 25 Over de BNM, zie Biemans 1987 en Warnar & Bouwman 1999. De BNM is toegankelijk via <http://bnm.leidenuniv.nl/>
- 26 Hierna volgt een overzicht van de zes in de BNM vermelde gedichten (onder de daar vermelde titel die vaak afwijkt van de titel die in de germanistiek gangbaar is; zie ook bijlage 1) met de vermoedelijke reden het op te nemen: 1) Minnesproke van Pyramus en Thisbe (fol. 1r-3v): zonder reserve als Nederlandse tekst beschouwd, opgenomen in repertorium Hogenelst 1997; 2) Klaagdicht op de dood van Willem III van Holland (fol. 14ra-17rb): niet Nederlands maar middenrijns, opgenomen vanwege het Hollandse onderwerp; 3) Lof der vrouwen (17rb-vb): zonder reserve als Nederlandse tekst beschouwd, ontbreekt in repertorium Hogenelst al is het vergelijkbaar met veel daarin opgenomen sproken; 4) Minnerede: De seven bande die Venus den minnere sande (fol. 21v-25v): zonder reserve als Nederlandse tekst beschouwd, opgenomen in repertorium Hogenelst; 5) Minnerede: En mach (fol. 27r-28r en fol. 123r-124v): een Westmiddelduitse tekst, maar vermoedelijk opgenomen omdat het ook voorkomt in het Haagse Liederhandschrift, om die reden ook in repertorium Hogenelst; 6) Minnerede: Eyne scone ritterliche spruch von eren und von wapen (fol. 30r-34r): een Hoogduitse tekst, maar vermoedelijk opgenomen omdat het ook voorkomt in het Haagse Liederhandschrift, om die reden ook in repertorium Hogenelst.
- 27 Vgl. Leerksen 2006.
- 28 Zie bijvoorbeeld hs. Heidelberg, UB, Cod. Pal. germ. 20. Ook deze codex is door Heiland gerestaureerd. Daarbij zijn lege bladen verwijderd en is de katernopbouw gewijzigd: 'Ehemalige Lagenformel (s. Reklamanten) bei Restaurierung zerstört.' <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/sammlung1/werk/katcpg20.pdf>
- 29 Zie bijvoorbeeld de uitvoerige en in veel opzichten uiterst bruikbare beschrijving in Van de Wijer 1983, p. 68-88. Zie ook Hogenelst & Rierink 1992, p. 44-46 die zich baseren op een niet gepubliceerde beschrijving van Biemans en Schludermann.
- 30 Voor een overzicht van de watermerken zie Van de Wijer 1983, p. 84-87.
- 31 In 1914 maakte Matthaai deze beschrijving voor het 'Handschriftenarchiv' van de toenmalige Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Bij het doorgronden van de oorspronkelijk opbouw van het handschrift is deze beschrijving uiterst bruikbaar gebleken.
- 32 Ik volsta hier met enkele voorbeelden: fol. 4 uit productie-eenheid B bevat een watermerk dat ook voorkomt in fol. 44 uit productie-eenheid F; de folia 31, 34 en 35 uit E bevatten een watermerk dat ook in fol. 65 en 66 uit I voorkomt; de teksten in productie-eenheid K zijn dezelfde als die op de folia 26-29 uit D en vermoedelijk daarnaar gekopieerd (wat inhoudt dat *Der Minne Born* (28rb-29vb) waarvan nu het slot ontbreekt, toen nog compleet moet zijn geweest).
- 33 Zie bijvoorbeeld Brauns & Thiele 1967, p. XXII; Rheinheimer 1975, p. 19.
- 34 Rheinheimer 1975, p. 18-19.
- 35 In Berlijn, SBB-SPK mgf 488 staan *Schule der Minne* en *Die rechte Art der Minne*; in München, BSB, Cgm 713 staan *Schule der Minne* en *Die Liebesprobe*; in Heidelberg, UB, Cpg 393 staan *Die Liebesprobe* en *Die rechte art der Minne*.

- 36 Fischer 1966, p. 114, vs. 45: 'so tut ain fart gen Engelland'; p. 115, vs. 72: 'so tut ain fart gen Prüssen hin'; p. 116, vs. 96: 'so tu ain fart hin über mer.'
- 37 De Vries 1867.
- 38 Vgl. Westphal 1993, p. 191-198.
- 39 *Bruder Hansens Marienlieder* 1863.
- 40 Een goede introductie biedt de inleiding bij *Bruder Hansens Marienlieder* 1963 en Batts 1964. Editie en studie zijn zeer kritisch onthaald. Zie bijv. Brandis 1966. Verder Dreessen 1981 (VL).
- 41 *Bruder Hansens Marienlieder* 1963, p. 1.
- 42 Over het Engels: Morsbach 1913. Zie ook De Grauwe 1989.
- 43 Zie bijvoorbeeld Schnütgen 1990, p. 37. Daar ook, op p. 38: 'Besonder wertvoll sind die Zusätze, in denen er etwas über sich selbst berichtet.'
- 44 Cramer 2000, p. 213.
- 45 Tervooren 2006, p. 279: 'Über die Person ist nur das bekannt, was seinem Werk zu entnehmen ist.'
- 46 *Bruder Hansens Marienlieder* 1963, p. 166 (vs. 3674-3675).
- 47 De auteur en wijze waarop hij zich presenteert in een tekst, is sinds ruim een decennium een veel onderzocht onderwerp in de mediëvistiek. Belangwekkende studies in het licht waarvan Bruder Hans' werk onderzocht zou moeten worden zijn bijv. Coxon 2001 en, vanuit een heel ander perspectief, Kimmelman 1996. Interessante case-studies over Middelnederlandse teksten zijn: Claassens 1996 en De Wachter 2001. Een beknopt overzicht over de rol van de auteur in Duitse lyriek van de dertiende en veertiende eeuw (met enkele, ook i.v.m. Bruder Hans, interessante observaties m.b.t. Frauenlob) geeft Bein 1999, p. 310-311.
- 48 *Bruder Hansens Marienlieder* 1963, p. 187-188 (vs. 4232-4234).
- 49 Zie voor deze vermeldingen het register in *Bruder Hansens Marienlieder* 1963, p. 227-230; over de invloed van Rumzland en Konrad, zie bijv. Batts 1964, p. 37-41.
- 50 De Haan 1999, p. 52-57.
- 51 De Grauwe 1989. Citaat op p. 194.
- 52 Een beknopt overzicht in *Bruder Hansens Marienlieder* 1963, p. V-X (met afbeeldingen van vier handschriften); zie ook Batts 1964, p. 6-17.
- 53 Zie m.n. Gorissen 1983.
- 54 Een goede beschrijving hiervan geven Franck 1880, p. 373-377 en Batts 1964, p. 6-10.
- 55 Zie Batts 1964, p. 10-12.
- 56 Dat het Sint-Petersburgse handschrift onder toezicht van de auteur tot stand is gekomen, wordt in de literatuur betwijfeld omdat de tekst niet volledig is (zie Gerss 1880, p. 219). Aan gedicht 3 ontbreken namelijk 42 verzen. Dit tekstverlies is echter precies op de grens van twee katernen opgetreden en er is alle reden om aan te nemen dat het ontstaan is door verwijdering van een dubbelblad. De folia 22-29 vormen een quaternio. Ik vermoed dat het aanvankelijk een quinternio was waarbij het eerste blad voorafging aan gedicht 3. Het bevond zich dus helemaal voorin het handschrift en bevatte mogelijk een miniatuur, of was bedoeld als schutblad (het vormde immers het begin van het handschrift). Het tweede blad bevond zich dan tussen de huidige folia 29 en 30, en juist daar ontbreekt in de tekst een passage van zes strofen (is 42 verzen). Studie van het handschrift was mij niet mogelijk. Informatie over de katernopbouw dank ik aan mw. dr. Margarita Lugatova (Sint Petersburg, Publitschnaja Biblioteka imjeni M.E. Saltykova-Schtschedrina).

- 57 Zie De Smet 1965, p. 46.
- 58 Zie voor de vergelijking Batts 1964, p. 37; over Rumzlant: Kern 1992 (VL8).
- 59 Tervooren & Bein 1988, p. 9.
- 60 *Bruder Hansens Marienlieder* 1963, p. 127 (vs. 2862-2865).
- 61 Zie voor een vergelijkbare formulering de eerste strofe van gedicht 7: *Bruder Hansens Marienlieder* 1963, p. 167 (vs. 3686).
- 62 *Bruder Hansens Marienlieder* 1963, p. 68 (vs. 1590-1594).
- 63 *Bruder Hansens Marienlieder* 1963, p. 69 (vs. 1602-1605).
- 64 Heger 1967; Oosterman 1988, p. 40-42.
- 65 Brauns & Thiele 1967, p. 159, vs. 7. Over deze tekst Rheinheimer 1975, p. 87, Blank 1987 (VL 6).
- 66 *Bruder Hansens Marienlieder* 1963, p. 70 (vs. 1634-1636).
- 67 Over het bijbelgebruik: De Smet 1966, p. 110-114.
- 68 Het citaat: *Bruder Hansens Marienlieder* 1963, p. 72 (vs. 1675); over Bruder Hans en de *Meditationes*: Schröder 1880, p. 128-129.
- 69 *Bruder Hansens Marienlieder* 1963, p. 86-87. Citaat: vs. 2011-2012.
- 70 *Bruder Hansens Marienlieder* 1963, p. 87 (vs. 2017-2021).
- 71 *Bruder Hansens Marienlieder* 1963, p. 71 (vs. 1658-1659).
- 72 Fritsch-Staar 1998.
- 73 *Bruder Hansens Marienlieder* 1963, p. 182 (vs. 4094-4095).
- 74 Over Konrad von Würzburg en (de overlevering van) *Die goldene Schmiede* Brunner 1985.
- 75 *Bruder Hansens Marienlieder* 1963, p. 188 (vs. 4235-4236).
- 76 Moschal 1983, p. 109-114 gaat in op de lokalisering en concludeert dat de prozabewerking vermoedelijk in de Nederlanden is gemaakt, en niet in Hoogduits gebied. Op p. 99-100 typeert hij de taal als Brabants-Limburgs.
- 77 Moschal 1983, p. 9.
- 78 In de *Marienlieder* is gebruik gemaakt van passages die in de prozabewerking ontbreken. Bruder Hans moet zich dus wel gebaseerd hebben op de originele tekst, die, zo blijkt ook uit de overlevering, in ieder geval bekend was in het Nederrijngebied: Beckers 1973.
- 79 De *Marienlieder* hebben weinig aandacht gekregen in de neerlandistiek. Te Winkel en Van Mierlo besteden er in hun literatuurgeschiedenissen kort aandacht aan (Te Winkel 1922, p. 57; Van Mierlo 1949, p. 12). Voor recente vermeldingen zie bijv. Sleiderink 1993, p. 11 die een onbewijsbare (en later door hem zelf in Sleiderink 2003 niet meer overgenomen) relatie met het Brabantse hof legt. Zie ook Scheepsmas 2005, p. 63 die de gedichten terecht plaatst in een ruimere Nederrijnse traditie.
- 80 Ik weet me schatplichtig aan recent filologisch georiënteerd onderzoek en de discussie rond *New Philology / neue Philologie*. Inspirerende en informatieve publicaties hierover zijn Stackmann 1994 en Bein 2002.
- 81 Volgens Brunner 1981 zou Konrad een deel van zijn werk in opdracht van het Kleefse hof hebben geschreven; een aantrekkelijke hypothese die dan ook, zeker in de regionale geschiedschrijving (zie Schnütgen 1990, p. 16-24) navolging heeft gevonden. Beckers 1993, p. 427-429 heeft echter overtuigend laten zien dat er geen goede argumenten zijn voor deze veronderstelling.
- 82 Konrad von Würzburg 1959, p. 2 (vs. 182, 184, 190-197).

LITERATUUR

- Batts, Michael S. *Studien zu Bruder Hansens Marienliedern*. Quellen und Forschungen zur Sprach- und Kulturgeschichte der germanischen Völker, Neue Folge 14 (138). Berlin: Walter De Gruyter & co. 1964.
- Becker, Peter Jörg & Eef Overgaaauw (red.). *Aderlass und Seelentrost. Die Überlieferung deutscher Texte im Spiegel Berliner Handschriften und Inkunabeln*. Mainz: Von Zabern 2003.
- Beckers, Hartmut. 'Ein unbeachtetes Düsseldorfer Bruchstück der "Goldenen Schmiede" Konrads von Würzburg'. In: *Zeitschrift für deutsche Philologie* 92 (1973), p. 371-381.
- Beckers, Hartmut. 'Die volkssprachliche Literatur des Mittelalters am Niederrhein.' In: Dieter Geuenich (red.). *Xantener Vorträge zur Geschichte des Niederrheins 1994-1995*. Duisburg: Gerhard-Mercator-Universität 1995, p. 13-32.
- Beckers, Hartmut. 'Literatur am klevischen Hof von 1174 bis 1542: Zeugnisse, Spuren, Mutmassungen.' In: *Zeitschrift für Deutsches Altertum und Deutsche Literatur* 122 (1993), p. 426-434.
- Bein, Thomas. 'Zum "Autor" im mittelalterlichen Literaturbetrieb und im Diskurs der germanistischen Mediävistik.' In: Jannidis, Fotis e.a. (red.). *Rückkehr des Autors. Zur Erneuerung eines umstrittenen Begriffs*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag 1999, p. 303-320.
- Bein, Thomas. Einführung in das Rahmenthema "Überlieferungsgeschichte – Textgeschichte – Literaturgeschichte". In: *Jahrbuch für Internationale Germanistik* 34, 2, Bern usw. 2002, p. 89-104.
- Biemans, J.A.A.M. 'De Bibliotheca Neerlandica Manuscripta: reorganisatie en voortzetting van een documentatie-apparaat.' In: A.J. Geurts (red.). *Ontsluiting van middeleeuwse handschriften in de Nederlanden. Verslag van studiedagen gehouden te Nijmegen, 30-31 maart 1984*. Nijmegen 1987 (= Nijmeegse codicologische cahiers. 8-9), p. 47-67.
- Blank, Walter. 'Fröschel von Leidnitz.' In: *Verfasserlexikon* 2 (1980), kol. 977-978.
- Blank, Walter. 'Die neun Zeichen der Minne.' In: *Verfasserlexikon* 6 (1987), kol. 923-924.
- Bockmann, Jörn. '[Recensie van] Helmut Tervooren, Van der Masen tot op den Rijn [...].' In: *Arbitrium* 24 (2006), p. 318-320.
- Brandis, Tilo. '[recensie van:] Michael S. Batts (Hg.), Bruder Hansens Marienlieder [...]; Michael S. Batts, Studien zu Bruder Hansens Marienliedern [...].' In: *Anzeiger für deutsches Altertum und Deutsche Literatur* 77 (1966), p. 123-130.
- Brandis, Tilo. *Mittelhochdeutsche, mittelniederdeutsche und mittelniederländische Minnreden. Verzeichnis der Handschriften und Drucke*. Münchener Texte und Untersuchungen zur deutschen Literatur des Mittelalters 25. München: Beck 1968.
- Brandis, Tilo. 'Fehde zwischen Amor und Reden.' In: *Verfasserlexikon* 2 (1980), kol. 717.
- Brauns, Wilhelm & Gerhard Thiele (ed.). *Mittelhochdeutsche Minnreden II: Die Heidelberger Handschriften 313 und 355*. Die Berliner Handschrift Ms. Germ. fol. 922. 2e dr. Dublin / Zürich: Weidmann 1967.
- *Bruder Hansens Marienlieder aus dem XIV. Jahrhundert*. Uitg. door Rudolf Minzloff. Hannover: Hahn'sche Hofbuchhandlung 1863.
- *Bruder Hansens Marienlieder*. Uitg. door Michael S. Batts. Altdeutsche Textbibliothek 58. Tübingen: Niemeyer 1963.
- Brunner, Horst. 'Genealogische Phantasien. Zu Konrads von Würzburg "Schwanritter" und "Engelhard".'

- In: *Zeitschrift für Deutsches Altertum und Deutsche Literatur* 110 (1981), p. 274-299.
- Brunner, Horst. 'Konrad von Würzburg.' In: *Verfasserlexikon* 5 (1985), kol. 272-304.
 - Brunner, Horst. 'Klage einer Liebenden.' In: *Verfasserlexikon* 11 (2004), kol. 845. (Band 11= Nachträge und Korrekturen)
 - Claassens, Geert H.M. 'Een dichter lijdt. De verborgen liefdesgeschiedenis in "Der vrouwen heimelijcheit" (Gent U.B., 444).' In: *Tegendraads genot. Opstellen over de kwaliteit van middeleeuwse teksten*. Leuven: Peeters 1996, p. 93-102.
 - Coxon, Sebastian. *The presentation of authorship in medieval German narrative literature, 1220-1290*. Oxford [etc.]: Clarendon Press 2001.
 - Cramer, Thomas. *Geschichte der deutschen Literatur im späten Mittelalter*. 3., aktualisierte Auflage. München: Deutscher Taschenbücher Verlag 2000.
 - Deschamps, J. *Middel nederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken*. Tentoonstelling ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis. 2e, herz. dr. Leiden: Brill 1972.
 - Dreessen, Wulf-Otto. 'Bruder Hans.' In: *Verfasserlexikon* 3 (1981), kol. 435-440.
 - Fischer, Hanns (ed.). *Die Deutsche Märendichtung des 15. Jahrhunderts*. Münchener Texte und Untersuchungen zur deutschen Literatur des Mittelalters 12. München: Beck 1966.
 - Franck, Johannes. 'Zu Bruder Hansens Marienliedern.' In: *Zeitschrift für Deutsches Altertum und Deutsche Literatur* 24 (1880), p. 373-425
 - Fritsch-Staar, Susanne. 'Bruder Hans. Spiegel spätmittelalterlicher Frauenlobrezeption am Niederrhein.' In: *Jahrbuch der Oswald von Wolkenstein Gesellschaft* 10 (1998), p. 139-151.
 - Gerss, Fr. 'Zu Bruder Hansens Marienlieder.' In: *Zeitschrift für deutsche Philologie* 11 (1880), p. 218-227.
 - Glier, Ingeborg. *Artes amandi. Untersuchung zu Geschichte, Überlieferung und Typologie der deutschen Minnereden*. Münchener Texte und Untersuchungen zur deutschen Literatur des Mittelalters 34. München: Beck 1971.
 - Glier, Ingeborg. 'Gespräch über die Minne.' In: *Verfasserlexikon* 3 (1981), kol. 19.
 - Gorissen, Friedrich. 'Ein Andachtbuch der Klever Gräfin Margareta v. Berg.' In: *Kalender für das Klever Land* 1983, p. 95-100.
 - Grauwe, Luc de. 'Zu Wortschatz, Wortbildung und Phraseologie in Bruder Hansens Marienlieder.' In: *Zeitschrift für deutsche Philologie* 108 (1989). Sonderheft Literatur und Sprache im rheinisch-maasländischen Raum zwischen 1150-1450, p. 193-215.
 - Griese, Sabine. 'Die zehn Schwestern.' In: *Verfasserlexikon* 10 (1999), kol. 1511-1512.
 - Haan, Corrie de. *Dichten in stijl. Duitse kleuring in Middelnederlandse teksten*. Amsterdam: Prometheus 1999. Diss. Leiden.
 - Heger, Henrik. *Die Melancholie bei den französischen Lyrikern des Spätmittelalters*. Bonn: Romanisches Seminar der Universität Bonn 1967.
 - Hofmann, Ingrid. 'Liebesgespräch I.' In: *Verfasserlexikon* 5 (1985), kol. 793-794.
 - Hogenelst, Dini & Margreet Rierink. 'Praalzucht, professionalisme en privé-collecties. De functie van Middelnederlandse profane liedverzamelingen rond 1400.' In: Frank Willaert e.a. *Een zoet akkoord*.

- Middeleeuwse lyriek in de Lage Landen*. Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen 7. Amsterdam: Prometheus 1992, p. 27-55, 328-336.
- Hogenelst, Dini. *Sproken en sprekers. Inleiding op en repertorium van de Middelnederlandse sproke*. 2 dl. Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen 16. Amsterdam: Prometheus 1997.
 - Holtorf, Arne. *Neujahrswünsche im Liebesliede des ausgehenden Mittelalters. Zugleich ein Beitrag zur Geschichte des mittelalterlichen Neujahrbrauchtums in Deutschland*. Göppinger Arbeiten zur Germanistik 20. Göppingen: Kümmerle 1973. Dissertatie München 1970.
 - Jongen, Ludo. '[Recensie van] Helmut Tervooren [...], Van der Masen tot op den Rijn [...]' In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 122 (2006). p. 268-270.
 - Karnein, Alfred. 'Die rechte Art der Minne.' In: *Verfasserlexikon* 7 (1989), kol. 1056-1057.
 - Kasten, Ingrid. 'Minne und Gesellschaft.' In: *Verfasserlexikon* 6 (1987), kol. 554.
 - Kern, Peter. 'Rumelant (von Sachsen).' In: *Verfasserlexikon* 8 (1992), kol. 382-387.
 - Kienhorst, Hans. *De handschriften van de Middelnederlandse ridderepiek. Een codicologische beschrijving*. 2 dl. Deventer: Sub Rosa 1988.
 - Kimmelman, Burt. *The poetics of authorship in the later middle ages. The emergence of the modern literary persona*. Studies in the humanities: literature, politics, society 21. New York [etc.]: Lang 1996.
 - Konrad von Würzburg. *Kleinere Dichtungen II: Der Schwanritter. Das Turnier von Nantes*. Herausgeg. von Edward Schröder. Berlin: Weidmannsche Verlagsbuchhandlung 1959.
 - Lang, Margarete. 'Ein Reinmarfund.' In: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 59 (1935), p. 453-454.
 - Lang, Margarete (ed.). *Zwischen Minnesang und Volkslied. Die Lieder der Berliner Handschrift germ. fol. 922*. Berlin: De Gruyter 1941.
 - Leerssen, Joep. *De bronnen van het vaderland: taal, literatuur en de afbakening van Nederland, 1806-1890*. Nijmegen: Vantilt 2006.
 - Lehmann-Benz, Angelika, Ulrike Zellmann & Urban Küsters (red.). *Schnittpunkte. Deutsch-Niederländische Literaturbeziehungen im späten Mittelalter*. Studien zur Geschichte und Kultur Nordwesteuropas 5. Münster etc.: Waxmann 2003.
 - *Die Limburger Chronik des Tilemann Elhen von Wolfhagen*. Uitg. door Arthur Wyss. Monumenta Germaniae historica, 4:1. Scriptorum qui vernacula lingua usi sunt = Deutsche Chroniken und andere Geschichtsbücher des Mittelalters 4. Hannover 1883.
 - Lomnitzer, Helmut. 'Berliner Liederhandschrift mgf 922.' In: *Verfasserlexikon* 1 (1978), kol. 726-727.
 - Martin, Ernst. 'Mittelrheinische und Niederländische Gedichte in einer Berliner Hs.' In: *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur* 13 (1867), p. 348-377.
 - Meisen, Karl. 'Niederland und Oberland.' In: *Rheinische Vierteljahrsblätter* 15/16 (1950-1951), p. 417-464.
 - Mierlo, J. van. *De letterkunde van de middeleeuwen, tweede deel*. 2e dr. Antwerpen etc.: Standaard-boekhandel 1949.
 - *Des Minnesangs Frühling*. Neu bearbeitet von Carl von Kraus. Leipzig: Hirzel 1944.
 - Morsbach, Alfred. 'Bruder Hansens Englisch.' In: *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur* 54 (1913), p. 117-120.

- Moschal, Joachim. *Marien voerspan of sapeel. Eine mittelniederländische Bearbeitung der "Goldenen Schmiede" des Konrad von Würzburg*. Erlangen: Palm & Enke 1983.
- Naumann, Hans & Günther Weydt (ed.). *Herbst des Minnesangs*. Literarhistorische Bibliothek 17. Berlin: Junker und Dünnhaupt 1936.
- *Das Nibelungenlied*. Nach dem Text von Karl Bartsch und Helmut de Boor ins Neuhochdeutsche übersetzt und kommentiert von Siegfried Grosse. Stuttgart: Reclam 2004.
- Nolte, Theodor. 'Die Schule der Ehre.' In: *Verfasserlexikon* 8 (1992), kol. 860-863.
- Nolte, Theodor. 'Totenklage auf Graf Wilhelm III. von Holland.' In: *Verfasserlexikon* 9 (1995), kol. 988-989.
- Obbema, Pieter. 'De overlevering van de literaire handschriften.' In: Pieter Obbema, *De middeleeuwen in handen. Over de boekcultuur in de late middeleeuwen*. Hilversum: Verloren 1996, p. 77-90.
- Oosterman, Johan. *Melancolie doet mi waken. Een studie naar 'melancolie' in de Middelnederlandse literatuur en verkenningen naar het melancholie-begrip in het Gruuthuse-handschrift*. [doctoraal-scriptie Nederlandse taal- en letterkunde Groningen] 1988.
- Oosterman, Johan. 'Fascinerende rijkdom.' Recensie van Helmut Tervooren, Van der Masen tot op den Rijn [...]. In: *Literatuur [De Groene Amsterdammer]* 2006, nr. 3, p. 54-55.
- Oostrom, Frits van. *Stemmen op schrift. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur vanaf het begin tot 1300*. Amsterdam: Bert Bakker 2006.
- Rheinheimer, Melitta. *Rheinische Minnereden. Untersuchungen und Edition*. Göppinger Arbeiten zur Germanistik 144. Göppingen: Kümmerle 1975. Dissertatie München.
- Rheinheimer, Melitta (1987a). 'Der Minne Born.' In: *Verfasserlexikon* 6 (1987), kol. 548-549.
- Rheinheimer, Melitta (1987b). 'Der Minne Leben.' In: *Verfasserlexikon* 6 (1987), kol. 556-557.
- Rheinheimer, Melitta (1987c). 'Der Minnekampf.' In: *Verfasserlexikon* 6 (1987), kol. 575-576.
- Rheinheimer, Melitta. 'Schule der Minne I.' In: *Verfasserlexikon* 8 (1992), kol. 865-866.
- Scheepsma, Wybren. *De Limburgse sermoenen (ca. 1300). De oudste preken in het Nederlands*. Amsterdam: Bert Bakker 2005.
- Schirmer, Karl-Heinz & F.J. Worstbrock. 'Pyramus und Thisbe.' In: *Verfasserlexikon* 7 (1989), kol. 928-930.
- Schnell, Bernhard. 'Lob der Frauen II-IV.' In: *Verfasserlexikon* 5 (1985), kol. 866-867.
- Schnütgen, Wiltrud. *Literatur am klevischen Hof vom hohen Mittelalter bis zur frühen Neuzeit*. Kleve: Boss-Verlag 1990.
- Schröder, Edward. 'Zur Marienlyrik.' In: *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur* 25 (1881), p. 127-130.
- Schnell, Bernhard. 'Lob der Frauen II-IV.' In: *Verfasserlexikon* 5 (1985), kol. 866-867.
- Sleiderink, Remco. 'Dichters aan het Brabantse hof (1356-1406).' In: *De nieuwe taalgids* 86 (1993), p. 1-16.
- Sleiderink, Remco. *De stem van de meester. De hertogen van Brabant en hun rol in het literaire leven (1106-1430)*. Amsterdam: Prometheus 2003.
- Smet, G. de. '[recensie van:] Michael S. Batts, Studien zu Bruder Hansen Marienliedern [...].' In: *Leuvense bijdragen* 54 (1965), p. 44-47.
- Smet, G. de. 'Zu Brüder Hansens Marienlieder.' In: *Leuvense bijdragen* 55 (1966), p. 103-114.
- Stackmann, Karl. 'Neue Philologie.' In: Joachim Heinze (red.). *Modernes Mittelalter. Neue Bilder einer populären Epoche*. Frankfurt a.M.: Insel 1994.

- Tervooren, H. & Th. Bein. 'Ein neues Fragment zum Minnesang und zur Sangspruchdichtung. Reinmar von Zweter, Neidhart, Kelin, Rumzlant und unbekanntes.' In: *Zeitschrift für deutsche Philologie* 107 (1988), p. 1-26.
- Tervooren, Helmut. 'Literatur im maasländisch-niederrheinischen Raum zwischen 1150-1400: eine Skizze.' In: *Zeitschrift für deutsche Philologie* 108 (1989). Sonderheft Literatur und Sprache im rheinisch-maasländischen Raum zwischen 1150 und 1450, p. 3-19.
- Tervooren, Helmut (2000a). 'Der Niederrhein. Zur Entstehung eines Landschaftsnamens.' In: Dieter Geuenich (red.). *Köln und die Niederrheinlande in ihren historischen Raumbeziehungen (15.-20. Jahrhundert)*. Pulheim: Rheinland Verlag 2000, p. 9-27.
- Tervooren, Helmut (2000b). '... in einen dale scone ende licht. Ist mittelalterliche Dichtung im rheinischen Raum Heimatdichtung.' In: Helmut Tervooren. 'Schoeniu wort mi süezeme sange. *Philologische Schriften*. Herausgegeben von Susanne Fritsch und Johannes Spicker. Berlin: Erich Schmidt Verlag 2000, p. 11-19.
- Tervooren, Helmut e.a. *Van der Masen tot op den Rijn. Ein Handbuch zur Geschichte der mittelalterlichen volkssprachlichen Literatur im Raum von Rhein und Maas*. Berlin: Erich Schmidt Verlag 2006.
- Veldeke, Heinric van. *Sint Servaeslegende. In Dutschen dichtede dit Heynriek die van Veldeken was geboren*. Ed. door G.A. van Es. 2e dr. Culemborg: Tjeenk Willink / Noorduijn 1976.
- Verdam, J. 'Pyramus en Thisbe.' In: *Taalkundige Bijdragen* 1 (1877), p. 244-254.
- Verdam, J. (ed.). *Seghelijn van Jherusalem*. Leiden: Brill 1878.
- Vries, M. de. 'Mededeeling.' In: *Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden* 4 (1867), p. 32-35.
- Wachter, Lieve De. 'De verliefde verteller als retorische techniek in de Roman van Heinric en Margriete van Limborch.' In: *Queeste. Tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden* 8 (2001), p. 120-133.
- Wackers, Paul. 'Een periferie in het centrum: vernieuwende literatuurgeschiedschrijving. Naar aanleiding van Helmut Tervooren, Van der Masen tot op den Rijn [...].' In: *Queeste. Tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden* 13 (2006), p. 61-66.
- Warnar, G. & A.Th. Bouwman, 'The Bibliotheca Neerlandica Manuscripta as an electronic database: achievements and expectations'. In: R. Schlusemann, J.M.M. Hermans & M. Hoogvliet (red.). *Sources for the history of Medieval books and libraries*. Groningen: Forsten 1999, p. 339-352.
- Westphal, Sarah. *Textual poetics of German manuscripts, 1300-1500*. Columbia, SC.: Camden House 1993.
- Wijer, Ingrid van de. *Seghelijn. Codicologische, bibliografische en tekstkritische studie en editie*. 2 dl. [Leuven : Faculteit Letteren en Wijsbegeerte] 1983.
- Willaert, Frank. 'Het minnelied als danslied : over verspreiding en functie van een ballade-achtige dichtvorm in de late middeleeuwen.' In: F.P. van Oostrom & Frank Willaert (red.), *De studie van de Middelnederlandse letterkunde: stand en toekomst*. Symposium Antwerpen 22-24 september 1988. *Middeleeuwse studies en bronnen* 14. Hilversum: Verloren 1989, p. 71-91.
- Willaert, Frank. 'Laatmiddeleeuwse danslyrik in een land zonder grens : het Berlijnse liederenhandschrift mgf 922.' In: Helga Hipp (red.), *Niederlandistik und Germanistik: Tangenten und Schnittpunkte: Festschrift für Gerhard Worgt zum 65. Geburtstag*. Frankfurt am Main [etc.]: Peter Lang 1992, p. 157-168.
- Willaert, Frank. "'Hovedans". Fourteenth-century dancing songs in the Rhine and Meuse area' In: Erik Kooper (red.), *Medieval Dutch literature in its European context*. Cambridge studies in medieval literature 21. Cambridge [etc.]: Cambridge University Press 1994, p. 168-187.

- Willaert, Frank. 'Afscheid van Hince Jan te Berghe (Berlijnse liederenhandschrift mgf 922, lied 39).'
- In: José Cajot, Ludger Kremer & Hermann Niebaum (red.), *Lingua theodisca: Beiträge zur Sprach- und Literaturwissenschaft: Jan Goossens zum 65 Geburtstag*. Münster [etc.] 1995, p. 895-904.
- Winkel, Jan te. *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde II. Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde van Middeleeuwen en Rederijkerstijd (2)*. 2e dr. Haarlem: De erven F. Bohn 1922.

BIJLAGE 1: INHOUD EN OPBOUW VAN BERLIJN, SBB-SPK, MGF 922

Deze bijlage geeft een overzicht van de inhoud van het handschrift. Hierbij is (voor zover reconstrueerbaar) de oorspronkelijke verdeling in katernen gegeven; in een aantal gevallen betreft het slechts het restant van wat vermoedelijk een omvangrijker katern geweest moet zijn. De katernen zijn gegroepeerd in productie-eenheden die een stadium in de wording van het handschrift vertegenwoordigen. De twaalf verschillende productie-eenheden onderscheiden zich van elkaar door het papier dat is gebruikt, de opmaak en de handen. Tussen twee opeenvolgende productie-eenheden is steeds een duidelijke verandering in het karakter van het schrift te constateren. Dat houdt zeker niet altijd in dat er ook sprake is van een andere kopiist. Nader onderzoek zal duidelijk moeten maken hoeveel handen er precies zijn te onderscheiden. In elk geval is duidelijk dat de productie-eenheden G en I zeker door één kopiist zijn geschreven, net als de productie-eenheden H en L.

De gebruikte titels corresponderen zoveel mogelijk met het gebruik in de germanistische literatuur. Bij vrijwel alle titels zijn verwijzingen opgenomen naar relevante repertoria en het *Verfasserlexikon*. Wanneer van een tekst het begin of het slot ontbreekt door bladverlies, is dat voor de titel aangegeven door middel van > of <.

- A. katern 1* (1-3)
 - > Pyramus en Thisbe (1ra-3vb; begin van de tekst ontbreekt)
 - Schirmer & Worstbrock 1989 (VL 7); Hogenelst 1997 dl. 2, p. 17, nr. 5.
- B. katern 2* (4-11)
 - Schule der Minne (4ra-7rb)
 - Brandis 1968, p. 167, nr. 433; Rheinheimer 1992 (VL 8).
 - Fröschel von Leidnitz, Die Liebesprobe (7va-9ra)
 - Blank 1980 (VL 2).
 - Die rechte Art der Minne (9ra-11ra)
 - Brandis 1968, p. 74, nr. 199; Karnein 1989 (VL 7)
 - spreuk (11rb)
 - < Lob der Frauen II (11rb-vb; later bijgeschreven, mogelijk door de kopiist die ook 4ra-11rb noteerde. Het slot van de tekst ontbreekt)
 - Brandis 1968, p. 104, nr. 269; Schnell 1985 (VL 5).

- C. katern 3* (12-17)
 - > Gespräch über die Minne (12ra; begin van de tekst ontbreekt)
 - Brandis 1968, p. 205, nr. 518; Glier 1981 (VL 3).
 - Der Minnekampf (12ra-14rb)
 - Brandis 1968, p. 158, nr. 409; Rheinheimer 1987c (VL 6).
 - Totenklage um Graf Wilhelm III von Holland (14rb-17rb)
 - Brandis 1968, p. 187, nr. 477; Nolte 1995 (VL 9).
 - Lob der Frauen und Schelte auf die Merker (17rb-vb; later bijgeschreven, mogelijk door andere kopiist)
 - Brandis 1968, p. 105, nr. 273.
- D. katern 4* (18-29)
 - > Lob der Frauen III (18ra-19ra; begin van de tekst ontbreekt)
 - Brandis 1968, p. 105, nr. 270; Schnell 1985 (VL 5).
 - Lob der Frauen IV (19ra-va)
 - Brandis 1968, p. 105, nr. 271; Schnell 1985 (VL 5).
 - Fehde zwischen Amor und Reden (19va-21vb)
 - Brandis 1968, p. 195, nr. 496; Brandis 1980 (VL 2).
 - Der Minne Leben (21vb-25vb)
 - Brandis 1968, p. 125, nr. 336; Rheinheimer 1987b (VL 6); Hogenelst 1997 dl. 2, p. 18, nr. 6.
 - Klage einer Liebenden (26ra-vb; zie ook 123ra-vb)
 - Brandis 1968, p. 59, nr. 64; Brunner 2004 (VL 11).
 - Liebesgespräch I (27ra-28ra; zie ook 123ra-124vb)
 - Brandis 1968, p. 89, nr. 239; Hofmann 1985 (VL 5); Hogenelst 1997 dl. 2, p. 19, nr. 7.
 - < Der Minne Born (28rb-29vb; slot van de tekst ontbreekt; zie ook 125ra-130vb)
 - Brandis 1968, p. 196, nr. 497; Rheinheimer 1987a (VL 6).
- E. katern 5* (30-36)
 - Die zehn Schwestern (30ra-34ra)
 - Brandis 1968, p. 172, nr. 444; Griese 1999 (VL 10); Hogenelst 1997 dl. 2, p. 20, nr. 8.
 - Die neun Zeichen der Minne (34ra-36vb)
 - Brandis 1968, p. 164, nr. 423; Blank 1987 (VL 6).
- F. katern 6*, 7* (37-43, 44-49)
 - Minne und Gesellschaft (37ra-42rb)
 - Brandis 1968, p. 188, nr. 480; Kasten 1987 (VL 6).
 - Die Schule der Ehre (42va-49vb)
 - Brandis 1968, p. 189, nr. 481; Nolte 1992 (VL 8).

- G. katern 8* (50-57)
• liederen 1-26
Lomnitzer 1978 (VL 1).
- H. katern 9* (58)
• liederen 17-30
Lomnitzer 1978 (VL 1).
- I. katern 10* (59-70)
• liederen 31-71
Lomnitzer 1978 (VL 1).
- J. katern 11*, 12*, 13*, 14* (71-122)
• Seghelijn van Jherusalem
Kienhorst 1988, p. 188.
- K. katern 15* (123-130)
• Klage einer Liebenden (123ra-vb; zie ook 26ra-vb)
• Liebesgespräch (123vb-124vb; zie ook 27ra-28ra)
• Der Minne Born (125ra-130vb; zie ook 28rb-29vb)
- L. katern 16* (131-134)
• liederen 72-86
Lomnitzer 1978 (VL 1).
Bijschriften